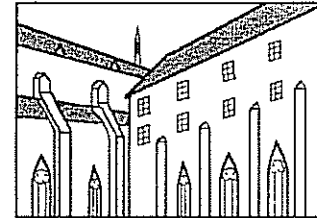

Cahiers du CEFRES n° 19

únor 2000

*Antologie
francouzských společenských věd*

*Úvahy nad 20. stoletím:
problém a výzva pro společenské vědy
(historie - antropologie - sociologie)*

Francouzský ústav
pro výzkum ve společenských vědách

Úvahy nad 20. stoletím

Otázky metody

Henry Rousso, Spravedlnost, historie a paměť ve Francii.
Úvahy o procesu s Paponem.

Hervé Le Bras, Kafka a rodina: jiná společenská věda na počátku 20. století.

Marie-Angèle Hermitte, Vědomé šíření geneticky modifikovaných organismů v životním prostředí. První uplatnění zásady opatrnosti.

Alban Bensa, Od mikro-historie ke kritické antropologii.

Bernard Lepetit, O měřítku v historii.

Jacques Revel, Dějiny těsně při zemi.

Nad vývojem lidských společností během celého jednoho století se sotva můžeme zamýšlet, aniž se současně ptáme po postupech, díky nimž se může tak ambiciózní podnik stát něčím věrohodným. Texty, shromážděné v tomto svazku, zkoumají některé z těchto vzájemně velmi odlišných postupů. Každý svým způsobem ukazuje, že 20. století nastolilo tak specifické problémy, že se vytvoření nových metod stalo nezbytné pro pochopení předmětů studia během něj vzniklých.

Jakmile je tedy historie, o níž se ještě v 19. století věřilo, že zjednává přístup k tomu, „co se skutečně stalo“, předvolána jako svědek v tomto procesu, její pozitivistické postoje se

Spravedlnost, historie a paměť ve Francii

Úvahy o procesu s M. Paponem

Henry Rousso

Dne 31. října 1997, tři týdny po zahájení procesu s M. Paponem, dává porotní soud v Bordeaux slovo „svědkům - historikům“; prvním z nich byl americký historik Robert Paxton. Po ukončení jeho „výpovědi“ (byl to výklad politiky vichistického režimu v letech 1942 až 1944) se ho jeden z Paponových obhájců, advokát Jean-Marc Varaut, ptá: „Myslíte, že úkolem historiků je chodit svědčit na procesy?“¹ Robert Paxton, který už v roce 1994 svědčil na procesu bývalého milicionáře Paula Touvierera, mu odpovídá:

„Myslím, že historici mohou určitou roli sehrát. Pro mne osobně by bylo jistě jednodušší, kdybych odmítl. Historik není očitým svědkem, historik nesoudí. V procesu však má hrát přesně vymezenou roli. Jako příklad uvedu proces s Touvierem: historici v něm svědčili a jejich úkolem nebylo mluvit o tom, co viděli, ale vysvětlit historický kontext s použitím co možno nejúplnější dokumentace, v jejímž světle

¹ Citováno v knize *Le Procès de Maurice Papon*, svazek 1 : 8. říjen 1997 - 8. leden 1998, Paris, Albin Michel, 1998, řada „Les grands procès contemporains“, strana 317 (viz také *Le Monde* 2. listopadu 1997). Toto dílo je prezentováno jako „stenografický záznam“ Paponova procesu. Nemá však oficiální charakter. Ve Francii není obvyklé, aby justice poskytovala oficiální stenografický záznam procesů u porotního soudu. Byla však učiněna výjimka, pokud jde o procesy, týkající se zločinů proti lidkosti, které byly navíc kompletně zfilmovány, což je opravdovou novinkou. Avšak ani oficiální stenografický zápis, ani filmové záznamy nejsou v zásadě dostupné po dobu třiceti let (kromě zvláštního povolení). V tomto smyslu je toto dílo užitečnou pomůckou, je však rozumné ověřit výroky, pronesené před soudem i z jiných pramenů, například z tiskových zpráv o procesu. Z četných knih, napsaných po procesu, si všimneme díla soudního dopisovatele týdeníku *L'Express*: Eric Conan, *Le procès Papon. Un journal d'audience*, Paris, Gallimard, 1998 a díla soudního dopisovatele deníku *Le Monde*: Jean-Michel Dumay, *Le Procès de Maurice Papon. La chronique de Jean-Michel Dumay*, Paris, Fayard, 1998.

útvár „historického líčení“, zdánlivě dosti blízký formě, užívané historiky, který však jí byl ve skutečnosti velmi vzdálen, neboť se musel podřídit pravidlům právního myšlení (trestní kvalifikace zločinu proti lidkosti) a přizpůsobit se rigidní soudní proceduře, platné pro každý trestní proces, byť byl - jako v tomto případě - velmi zvláštní povahy.

V souvislosti s tím je nutno klást si mnohé otázky: Jak uvést v soulad „pravdu soudní“ s „pravdou historickou“? Je možný normativní přístup k historii? Kdo je kvalifikovanější „vynášet soudy“ o minulosti, soudce nebo historik? Do jaké míry byl případ M. Papon reprezentativní pro režim, jemuž Papon sloužil, a do jaké míry byl tento proces exemplární? Jaký smysl konec konců tato historická událost měla, a to nejen z hlediska justičního a z hlediska odškodnění obětí, ale i se zřetelem k francouzské kolektivní paměti, neboť právě toto poslání měl proces mít?

Nevšední obžalovaný, nevšední proces

Z těch, kdo byli ve Francii obviněni ze spáchání zločinů proti lidkosti od začátku sedmdesátých let, je Maurice Papon prvořadou osobností ani ne tak pro svou roli za války, ale spíše pro svou výjimečnou kariéru poválečnou. Bývalý nacista Klaus Barbie byl před vydáním z Bolívie v roce 1983 a před procesem v roce 1987 znám jen těm, kteří si uchovali v paměti tohoto vraha Jeana Moulina, jedné z vůdčích osobností francouzského odboje. Milicionář Paul Touvier, který po válce uprchl, byl znám ještě méně do té doby, než byl v roce 1973 poprvé obžalován ze zločinů proti lidkosti a na základě toho v roce 1994 odsouzen. René Bousquet, bývalý generální sekretář policie v Lavalově vládě, jehož obvinění v roce 1991 mělo vyústit ve velmi očekávaný proces, dosáhl skvělé, spíše však diskrétní kariéry v obchodním světě. Než byl v roce 1993 zavražděn, známou osobu z něho udělalo

pouze odhalení jeho rozhodující role při organizování spolupráce Vichy na „definitivním řešení“ židovské otázky a jeho trvalý přátelský vztah s F. Mitterrandem. Na rozdíl od výše jmenovaných dělal Maurice Papon po válce kariéru vysokého státního úředníka a špičkového politika.

V červnu roku 1942 byl jmenován generálním sekretářem prefektury v départementu Gironde, což bylo místo poměrně významné, neboť prefektury hrály za okupace velmi důležitou roli. Prefekti byli důležitými prostředníky uplatňování moci vichistického režimu na celém území a zvláště v okupované zóně; měli tudíž v místech, kde působili, velkou moc, neboť všichni volení zástupci (poslanci, starostové) byli sesazeni. Při uplatňování represivní politiky byli privilegiovanými partnery německých vojenských a politických orgánů, a tedy i hlavními administrativními zprostředkovateli státní kolaborantské politiky.

Po osvobození pokračoval Maurice Papon ve své kariéře a v průběhu očisty všem postihům unikl: byl totiž považován za dobrého odborníka a odvolával se na svou pomoc místnímu odboji (tato pomoc ovšem nebyla nikdy řádně prokázána). V roce 1949 se stává prefektem v alžírském městě Constantine, v roce 1954 generálním sekretářem Marockého protektorátu. V březnu 1958, brzy po návratu generála de Gaulla k moci, je jmenován pařížským policejním prefektem a na tomto klíčovém místě setrvává až do roku 1967. Z jeho příkazu byla 17. října 1961 brutálně potlačena manifestace Alžírčanů v Paříži a důsledkem této represe byly desítky a snad i stovky obětí (o této epizodě se bude dlouho mluvit při procesu). Potom dělá politickou kariéru v gaullistické vládě a v roce 1978 se stává ministrem pro rozpočet v centristické vládě Raymonda Barra. Teprve v roce 1981, v době vrcholící kampaně k prezidentským volbám, připomíná tisk (upozorněný Svazem bývalých deportovaných) jeho roli za okupace a tak vyvolá skandál, jehož výsledkem bude proces v Bordeaux.

tavily v polovině padesátých let - Karl Oberg a Helmut Knochen, dva nejvyšší činitelé policie a SS v okupované Francii byli dokonce v roce 1962 osvobozeni na popud generála de Gaulla - francouzský parlament se obával, že němečtí státní příslušníci (z nichž byl často v různých debatách připomínán Klaus Barbie), kteří terorizovali okupovanou Francii, nebudou už moci být trestáni německými soudy. Proto byl odhlasován zmíněný zákon, obsažený v jediném článku:

„Zločiny proti lidskosti, definované rezolucí Spojených národů z 13. února 1946 v souladu s definicí zločinů proti lidskosti tak, jak je obsažena v Chartě mezinárodního soudu z 8.srpna 1945, jsou svou povahou nepromlčitelné.“⁶

Aniž si iniciátoři tohoto zákona tehdy uvědomovali všechny jeho důsledky, zákon přinesl zásadní zvrat v dlouholeté soudní tradici a znamenal rovněž rozhodující obrat pro tehdejší pojetí minulosti ve francouzské kolektivní paměti. Tento bod si zaslouží zdůraznění, neboť pojem nepromlčitelnosti se jeví části veřejného mínění let devadesátých jako samozřejmost, právě tak jako se zdá samozřejmým to, že tato právní úprava ve svém důsledku posloužila k řešení problémů, vzniklých ani ne tak z nepřátelské okupace, ale spíše z existence vichistického režimu a tedy z občanské války, která do hloubky rozdělila francouzskou společnost v letech 1940 až 1944.

I když to nebylo jeho cílem, tento zákon umožnil, aby se projevíly dvě antagonistické koncepce spravedlnosti a paměti. Byl odhlasován generací, která zažila válku a která, ať už oprávněně či nikoliv, věřila, že na nacistické barbarství se nesmí nikdy zapomenout, zároveň však zastávala myšlenku francouzsko - německého smíření i smíření uvnitř Francie. Zákon byl však aplikován o mnoho let později, generacemi a pro generace, které byly naopak toho názoru, že zločiny, spáchané Němci nebo Francouzi, i když některé

⁶ Zákon z 6. prosince 1964 (*Journal officiel* z 29.prosinec 1964).

z nich byly již souzeny po válce z jiného důvodu, nesmějí být nikdy zapomenuty.

Zákon z prosince 1964 byl tedy v právním i kulturním přístupu k minulosti v podstatě zásadní změnou. Jeho praktické uplňování v posledních dvaceti letech nastolilo jiné problémy, spojené se samotnou definicí „zločinu proti lidskosti“ a hlavně s vědomým či nevědomým rozlišováním různých kategorií obětí německé okupace a vichistického režimu. Z důvodů právních, politických i morálních tento zákon vyústil v procesy, které byly namířeny jen proti zločinům spáchaným na Židech a ponechal stranou zločiny proti účastníkům odboje. Když některá zákonná ustanovení, zvláště pak rozhodnutí kasačního soudu z roku 1985, těsně před procesem s Klausem Barbie, formálně umožňovala vzít v úvahu i zločiny, spáchané na účastnících odboje, nakonec se justice zabývala pouze nacistickou protizidovskou politikou a účastí činitelů vichistického režimu a kolaborantů na této kauze.

Tento stav věcí, vyplývající zřejmě z opožděného pochopení rozsahu genocidy Židů, vyvolal spoustu polemik a někdy i nedorozumění v zemi, kde bylo vždy velmi obtížné jasně určit statut všech obětí okupace v národní paměti. V poválečné době - navzdory oficiálním projevům o „společném utrpení“ - se pozvolna utvářela jakási hierarchie obětí, na jejímž vrcholu se nalézali mučedníci odboje (asi 50.000 mrtvých, zastřelených nebo zemřelých při deportaci). Židovským obětem se nedostalo jasného rozlišení, ani zvláštního uznání.⁷ Od let osmdesátých se naopak deportace Židů stala hlavním tématem všech diskusí o minulé válce a tato tendence byla ještě posílena samotnou povahou právních a soudních praktik, které braly v úvahu právě tento aspekt.

⁷ Z velmi početné literatury, týkající se vzpomínek na válečná období ve Francii uvedeme: Annette Wieviorka, *Déportation et Génocide. Entre la Mémoire et l'Oubli*, Paris, Plon, 1992; Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, Cambridge (UK), Cambridge University Press, 2000.

proces jedním z příznaků postupné desakralizace státní autority i tradičního francouzského národního cítění - a to je vývoj, který do kontextu utváření nového evropského prostoru dobře zapadá.

V poválečných létech - a to je další velký rozdíl mezi oběma očistami - byla otázka antisemitismu považována za druhořadou (i když ovšem úplně zanedbatelná také nebyla). Po pravdě řečeno, justice, státní orgány i veřejné mínění se shodovaly v tom, že kolaborace s nepřítelem byla největším proviněním a že valná část zločinů antisemitského charakteru i protižidovské perzekuce byly buď dílem okupační moci, nebo byly páčány v rámci širší spolupráce s nepřítelem. Například generální komisař pro židovskou otázku ve Vichy, maurrasovec Xavier Vallat v roce 1947 při svém procesu před vrchním státním soudním dvorem se proti obvinění, že horlivě prováděl německá a francouzská protižidovská opatření, hájil tím, že jednal v souladu s francouzskou antisemitskou ideologií a nikoliv s ideologií nepřítele. Snažil se tak popřít ani ne tak svůj antisemitismus, jako spíše obvinění z kolaborace.⁹

Politika pronásledování Židů byla naopak jediným obviněním, vzneseným proti Barbiemu, Touvierovi a Paponovi, při čemž stranou byly ponechány všechny ostatní zločiny, spáchané proti účastníkům odboje nebo civilnímu obyvatelstvu. Tato „druhá očista“ tak mohla vzbudit dojem, že pronásledování Židů bylo ústřední otázkou v minulosti právě tak jako dnes, a to jak v rovině morální, tak i v paměti národní i mezinárodní a v kolektivním chápání minulosti. Jedním z hlavních problémů této perzekuce, překonávající všechny do té doby známé normy, však je to, že ani politické elity, které ji prováděly, stejně tak jako praktikovaly obecnější represivní politiku proti četným skupinám obyvatel, ani Francouzi jako celek, zvláštní povahu této rasové perzekuce nepostřehli. A jestliže část francouzského veřejného mínění

⁹ Srovnej *Le Procès Xavier Vallat présenté par ses amis*, Paris, Le Conquistador, 1948.

proti prvním deportacím Židů na jaře a v létě 1942 přece jen reagovala, pak teprve zavedení povinné pracovní služby (STO), týkající se několika set tisíc pracujících, vyvolalo počátkem roku 1943 vlnu masových protestů proti okupantům.

A konečně třetí rozdíl: v poválečných procesech byla většina obžalovaných souzena za svůj postoj k nepříteli a za nedostatek vlastenectví. Tlak cizího okupanta byl tedy oním rozhodujícím faktorem. Naproti tomu v nedávných procesech se k otázce okupantů přistupovalo velmi rozpačitě, ne-li přímo vyhýbavě. Při Touvierově procesu chtěla justice z důvodů ryze právních dokázat za každou cenu, že milicionář, obžalovaný z vraždy sedmi židovských rukojmí v červnu 1944, jednal z popudu lyonského Sipo-SD (Sicherheitsdienst - německá bezpečnost). Jelikož se francouzský zákon opíral o definici Londýnské dohody z 8. srpna 1945, žádný Francouz nemohl spáchat zločin proti lidskosti sám. Takový zločin mohl být spáchán pouze Třetí říší a francouzský občan mohl jednat jenom jako spoluviník.¹⁰ Milicionář Touvier však jednal bez jakéhokoliv německého rozkazu v rámci boje, vedeného francouzskou milicí mimo jiné i proti Židům. Byl to rozpor o to nápadnější, že v očích veřejnosti i v souladu s francouzskou verzí „povinnosti nezapomínat“ měl tento proces ukázat, že Židy pronásledovali nejen nacisté, ale i Francouzi a že vláda ve Vichy se dopouštěla takových zločinů i bez nátlaku německých okupantů. Byl to jeden z nejkřiklavějších rozporů tohoto procesu - prvního procesu s francouzským občanem, který mnozí považovali také za poslední - totiž konflikt mezi uznávanou pravdou historickou a vnucenou pravdou justiční.

V procesu s Paponem vyvstaly jiné problémy. Nebyl vyslechnut ani jediný německý svědek, dokonce ani právník, který byl v Německu pověřen vedením procesu s vedoucími činiteli Sipo-SD v Bordeaux. Obecně vzato, nátlak nacistů

¹⁰ Srovnej Éric Conan et Henry Rouso, op.cit., str. 74-123.

Povolávání historiků k soudnímu jednání zapadá do širšího kontextu, v němž je stále častěji dáván prostor slovu odborníka, které je považováno za nezpochybnitelné a nevyvratitelné, zvláště všude tam, kde jde o dědictví nacismu a druhé světové války, a téměř vždy, jde-li o vyhlazování Židů. Tato společenská poptávka nového typu vychází hlavně z úředních míst a je adresována četným oficiálním komisím historiků, pověřeným řešením určitého historického problému: např. Komise pro „židovskou kartotéku“, sestavenou vichistickým režimem,¹¹ dále Komise pro otázky využívání statistických údajů za okupace, ustavená při INSEE (Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques), různé komise, zabývající se krádežemi židovského majetku (např. Mattéoliho komise pro poarišťování ve Francii, Komise města Paříže pro otázky nemovitého majetku, Komise při Státní depozitní pokladně, atd.). Takovou poptávku vytvářejí též podniky a veřejné nebo soukromé instituce, jako např. komise, kterou francouzská církev pověřila objasněním ochrany, poskytované katolickými kruhy milicionáři Touvierovi,¹² nemluvě o četných méně pozoruhodných žádostech, které přicházejí od různých asociací účastníků odboje či deportovaných osob, ba i od některých jednotlivců. Tento jev mezinárodního charakteru se projevil ve Francii velmi brzy (začátkem let devadesátých) a dosáhl značné intenzity.

Apel na historiky je rovněž součástí širšího kontextu, kdy myšlenka „nápravy“ minulých křivd a zločinů dostává čím dále tím přesnější kontury, a dokonce se stává součástí retroaktivního zákonodárství. Právě v tomto duchu „rozhodl“ francouzský parlament v roce 1999 formou zákona, že zmasakrování Arménců bylo genocidou a zločinem proti lid-skosti nebo že represí v Alžírsku od roku 1954 do roku 1962

¹¹ Le Fichier juif. Zpráva komise předsedovi vlády, kterou vedl René Rémond, Paris, Plon, 1996.

¹² René Rémond et alii, *Paul Touvier et l'Eglise*, Paris, Fayard, 1992.

je třeba považovat za „válku“ a nikoliv za akci pro „udržení pořádku“.

Nebudeme zde diskutovat o oprávněnosti takových rozhodnutí, je však nutno si všimnout, že se množí různé politické i občanské aktivity s cílem interpretovat blízkou či vzdálenou minulost, a chtějí této interpretaci dát formální, oficiální a právní podobu. V takových akcích se ovšem historici stávají hlavními aktéry, protože se předpokládá, že mají potřebné znalosti i způsobilost podat znalecký posudek, což je předběžnou podmínkou jakékoliv akce tohoto druhu.

Historická expertiza, vyžadovaná v Paponově procesu, se nicméně prováděla dosti zvláštním způsobem.

V běžném případě je posudek soudního znalce (který je ve Francii¹³ už přes sto let předmětem častých debat a reforem) velmi přesně definován trestním řádem procesním. Vypracovává se většinou před procesem, ve stádiu vyšetřování, to znamená při předběžném řízení, a podává se většinou jako písemný dokument, který lze kontrolovat a případně odmítnout a který je přílohou nebo součástí soudního spisu.

V Paponově procesu se nic takového nestalo. Většina historiků, kteří usedli na lavici svědků, nebyla vůbec (nebo jen velmi vágně) vyzvána k účasti na přípravách procesu, kdy by byli měli dosti času na studium archivních materiálů, tvořících podstatnou část obžalovacího spisu. Byli předvoláni jako *svědkové* v souladu s jednacím řádem porotního soudu, který stanoví, že jedině soudci, prokurátoři, advokáti obhajoby a advokáti žalobců, jakož i obžalovaný, mají možnost do spisu nahlížet. To je naopak přísně zakázáno svědkům (i svědkům-historikům), kteří vypovídají pod přísahou, bez možnosti používat písemných poznámek, neboť celé řízení porotních soudů ve Francii je založeno na přesném do-

¹³ Frédéric Chauveau, *Le corps, l'âme et la preuve, L'expertise médico-légale au XIXe siècle*, GERHICO, Université Poitiers, říjen 1998. O historické expertize kromě uvedených děl viz také Yan Thomas, „La vérité, le temps le juge et l'historien“, in *Le Débat* č. 102, listopad-prosinec 1998, fascikl „Vérité judiciaire, vérité historique“.

nebo snad o tom, co se dalo v Bordeaux v letech 1942 až 1944; měli co nejobecněji a co nejpodrobněji vylíčit „kontext“ období okupace.

Veřejný žalobce, z jehož popudu byli historici přizváni se souhlasem obhajoby i soukromých žalobců, dokonce většinou z nich naznačil, že by si mezi sebou měli rozdělit úkoly. Zpracovali tedy postupně následující témata: všeobecný přehled politiky vlády ve Vichy (Robert Paxton); ideologie národní revoluce a antisemitismus (Jean-Pierre Azéma); kolaborace ve státní správě (Philippe Burin); fungování administrativy za vichistického režimu (Marc-Olivier Baruch), atd. Šlo tedy o řadu přednášek na zmíněná témata, které měly porotcům podat jakýsi rychlokurs obecných dějin tohoto období.

Z toho vyplývá první zásadní problém: může historik vůbec aspirovat na to, aby vylíčil nějaký historický kontext, aniž by byly předem položeny otázky a aniž by byl předem definován cíl, který sleduje? Neexistuje „kontext sám o sobě“, bez souvislosti s jakoukoliv problematikou. Každý historický popis, každá historická argumentace vyplývá z nějaké vědomé či implicitní volby a historik v souladu se stanoveným cílem klade důraz na ten či onen aspekt, přičemž v průběhu práce se ona volba může různě přizpůsobovat - to vše jsou všeobecně známé, téměř banální pravdy. V Bordeaux však mohl klást předběžné otázky pouze soud - a ty lze shrnout v otázku jedinou, tak jednoduchou a přitom tak obtížnou: je obžalovaný vinen za činy, které jsou mu vytykány, za ty činy, které jsou jasně vymezeny právními normami? Tuto závislost na prvotní otázce, která nebyla formulována historiky samotnými, bylo možno pozorovat ve dvou hlavních aspektech: Předně, málokterý pozorovatel si všiml, že mezi tématy, která historici jakoby „spontánně“ probírali, chybí fundovaný výklad o německých okupačních úřadech, o nacistické policii ve Francii nebo o historii „konečného řešení“. Za druhé, žádný historik si o své vůli netroufl na-

stolit otázku, co vlastně mohly znamenat „odbojové“ činy některých pracovníků vichistického režimu v letech 1943 - 1944, tedy v době, kdy už se blížila spojenecká invaze - téma dosti banální, které však bylo součástí systému Paponovy obhajoby. V jednom i druhém případě by expozé o takových otázkách bývalo mohlo pomoci obhajobě a zkomplikovat situaci straně žalující, i když by bylo předneseno velmi nuančovaně a s rigorózní přesností.

Zde se dotýkáme jádra problému této „expertizy“. Až na některé historiky, kteří se otevřeně postavili na stranu obžalovaného, všichni ostatní - a ti patřili k nejuznávanějším odborníkům na tyto otázky - se pravděpodobně obávali, že jejich svědectví by mohlo Paponovi pomoci a mohlo by přispět k tomu, aby byl zproštěn viny, nebo alespoň zmírnit závažnost obvinění, která byla proti němu vznesena - a to se, aspoň v začátcích procesu, nedalo zcela vyloučit. Bez ohledu na jejich kompetenci a evidentně i dobrou vůli se historici nemohli vyslovit zcela svobodně tak, jak by to byli mohli učinit na jiných místech. Symbolická tíha jednání u porotního soudu, tlak, který jim jakoby svazoval ruce, to vše jim zajisté nijak nepomáhalo postavit se k předmětu své expertizy s jistým odstupem. Jelikož všichni zaměřili svou odbornou práci na vysvětlování zločinů vichistického režimu, zločinů veřejnosti po dlouhou dobu neznámých nebo podceňovaných, bylo pro ně prostě nemožné, nebo alespoň psychologicky obtížné, aby se sebeméně podíleli na umenšení viny člověka, který se oprávněně či nikoliv stal živým symbolem těchto zločinů.

Existuje ještě druhý, stejně závažný problém, pokud jde o možnost mluvit za takových okolností o historickém kontextu. Historici většinou postupují od zvláštního k obecnému, od studia jednotlivých případů k „celkovému obrazu“.

I když však dosáhli takové úrovně znalostí, aby mohli provést celkovou analýzu - například analýzu politiky

Tato vnitřní krize, tak blahodárná pro literaturu a tak neblahá pro autora, nepředstavuje v chování tohoto bizarního, neobyčejného člověka nic překvapivého. Navíc je emblematickým dokladem přerodu celé německé kultury, která tehdy objevovala společnost jako něco víc než souhrn individuálních osudů a životů, jež popisovala a petrifikovala někdy od počátků romantismu. K jakémusi brutálnímu přizpůsobení se světu došlo tehdy v obzoru celé německé literatury. Thomas Mann, Elias Canetti, Norbert Elias, Robert Musil a v menší míře i Hermann Hesse zaznamenali analogický vývoj, s analogickým přechodem z vnitřního světa do světa vnějšího, od bytosti ke vztahu, od podstaty k jevu. V zachycení této změny přišli s dosud nevyzkoušenou variantou společenské disciplíny, která na rozdíl od společenských věd rozvíjených ve Francii, Itálii a anglosaském světě zůstala svázána s literaturou, kterou používala jako metodu i jako nástroj, přičemž nepoužívala statistické a přírodovědné metody, k nimž se uchýlily společenskovední disciplíny v jiných zemích.¹ Kafka je svou podivuhodnou proměnou myšlení mimořádným reprezentantem tohoto proudu.² Je to bezpochyby i oním mísením nepřirozeného s logickým, mezi nimiž osciluje jeho dílo, právě tak jako mezi vyprávěním a vědeckou zprávou, ve zmítavém gestu, nerosovatelném s nikým z jeho německých současníků. Je to také oním jedinečně pohrdlivým, útrpným postojem, který uvnitř společnosti pociťoval, zatímco jeho kolegové si vytvářeli obraz sebe samých zcela v dřívějším duchu, tedy jako obraz umělců stojících vně společnosti.

¹ Wallerstein, I.: *Ouvrir les sciences sociales*, Paříž, Descartes et Cie, 1966. Tato studie o restruktuře společenskovedních disciplín, kterou Wallerstein zpracoval pro Gulbenkianovu nadaci, obsahuje zajímavou analýzu kontrastivní geneze společenských věd v různých zemích, a to od počátku zrodu společenských věd ve 2. pol. 19. století.

² Lepenies, W.: *Die drei Kulturen: Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft*. Mnichov, Suhrkamp, 1985. Lepenies ukazuje na rozsáhlém materiálu zvláštnosti německé sociologie při jejím zrodu a na základě své těsné souvislosti s koncepcí literatury v postmietscheovském období. Vliv autorů, jako byli např. Lagarde a Langbehn byl zkoumán v práci: Stern, F.: *Kulturpessimismus als politische Gefahr*. Stuttgart, Scherz, 1963.

Tuto „kafkovskou“ paralelní společenskovední metodu lze vycítit už u Augusta Comta, když se rozhořčuje nad přílišnou specializací společenských věd a volá po vytvoření jejich obecné větve, která by zajistila jejich syntézu. Ozvěnu tohoto vzdáleného volání můžeme cítit například v části díla Milana Kundery (v *Umění románu* například). Tato paralelní společenskovední metoda byla poprvé pohřbena v autodafé a perzekucích Třetí říše, podruhé pak vítězstvím společenskovedních metod válečných vítězů a nezanechala po sobě významnější stopy. Kafka, Canetti, Mann, Hesse a Musil se stali uznávanými romanopisci (jimiž byli ostatně také), jen Elias byl později uzurpován sociologií. Navzdory tomu všemu byl však Elias ve způsobu svého sdělování také romanopisecem a oněch 5 údajných spisovatelů bylo sociology, neboť tu platí, že román je nejdokonalejší způsob analýzy společnosti a současně nejdokonalejší metoda, jak předat společnosti výsledky svých objevů.

Od „Tak, řekl jsem...“ k *Ortelu*: proměna

Deníkové pokusy začínající slovy „Tak, řekl jsem...“ si psal Kafka do svého deníku několik týdnů před *Ortelem*. Mají jistou kontinuitu s prvním velkým Kafkovým textem, *Popisem jednoho zápasu*, který byl rovněž zpracován v několika verzích a staví rovněž proti sobě dvě postavy. V „Tak, řekl jsem...“³ stojí na prahu domu mladý muž a ještě předtím, než učiní rozhodující krok, diskutuje se starým mládencem. Mladý muž chce nejprve „vystoupat... po společenském schodišti...“: „Dopřeju si vše, co mi chybí“, neboť je třeba „postavit se světu břichem“, je třeba mít „útočiště, zaměstnání, lásku, rodinu, příjem“. Starý mládenec se naopak stylizuje do pozice „mimo zákon“ a nemůže žít jinak než „jako poustevník či jako parazit“. Rozporu, který zůstává na prvním pohled pouze vnitřním monologem, schází zřetelně dy-

³ Kafka, F.: *Deník*, před 6. listopadem 1910, varianty z 3. ledna 1911 a 6. ledna 1911.

Bauerové: „Vždycky jsem cítil, že rodiče jsou pronásledovatelé... Rodiče nechtějí nic jiného než připoutat nás k sobě a táhnout nás dolů, do svého času, odkud se však chce letět vzhůru, s úlevným výdechem...“. Otec přiznává, že nechte noviny, že četbu jen předstírá: čas se pro něj zastavil, žije v minulém čase, zatímco syn, se svou plánovanou svatbou, žije v čase budoucnosti. Nerovnováha těchto časových principů, naznačená v „*Tak, řekl jsem...*“ je zde naplněna. Umění „zahuštění“ v *Ortelu* spočívá v tom, že přítel je ztělesněním několika různých rolí; role prostředníka onoho vztahu a role syna stvořeného k obrazu otcovu. Kafka stvořil při psaní této povídky pro její aktéry různé konfigurace jejich vztahu, s různými významy, což se stalo základním tématem pozdějšího díla Norberta Eliase. Konfigurace rodinných vztahů je první ze škály vzájemných vztahů. Jejich ozřejmění může být považováno za hlavní Kafkův cíl v *Ortelu*, ale i v *Proměně* a v šesti prvních měsících korespondence s Felicí Bauerovou, což jsou, jak jsme již poznamenali, díla souřadného typu.

Interpretace a mýtus

Interpretace Kafkových povídek a románů tvoří samy o sobě samostatnou knihovnu. S. Corngold jich v roce 1973 napočítal 128 a dnes už pravděpodobně překročily hranici 150 svazků. Podle svého zaměření mohou být rozděleny na psychologické (různé vrstvy osobnosti, vnitřní konflikty), psychoanalytické (otcovská autorita, strach z žen), sociálně-ekonomické (zejména marxistické či anarchistické interpretace), mytologické (z důvodů použití stavebních prvků vlastních pohádek). Tato interpretační žeň je nepochybně způsobena mimořádným charakterem Kafkova díla, které v jistém smyslu nabylo mytického významu. Toto dílo je na první pohled v detailech velmi logické a precizní, ale na druhou stranu klade obecné, podivné a nevysvětlitelné otázky.

Tak je možné, aby v každém textu, jako na základě matematického modelu, bylo možno nalézt jisté významy a konstrukce. Ale na místo minimálního počtu veličin, jak ho hledá matematický model,⁶ Kafkovy povídky v sobě zahrnují variabilní počet významů. Jsou otevřenou množinou, jež může být průnikem bezpočtu témat. To je ostatně přesně to, co odlišuje mýtus od logu: absence logického prvku, absence diskurzivní racionality, naopak struktura otevřená k interpretacím. To, co se zdá být pravdou, aniž to může být dokázáno, aniž to dokonce lze vůbec někdy dokázat.

Ortel nabízí skvělý příklad takového kafkovského mýtu: můžeme ho číst, jako by byl záznamem o osudovém charakteru sociálního sestupu. Nevyhnutelný sestup, započatý otcem, poté přítelem („už před třemi lety byl k zahození“, říká o něm otec) zasáhne nakonec i syna, byť se mu nejprve snaží vzdorovat a uspět. Topí se v řece - a jeho otec se s bouchnutím řítí na postel. Tento mytický obraz je posilován řadou symbolických prvků - například je to dům bez poschodí (poschodí jsou u Kafky často symbolem sociálního postavení; N. Elias užíval tutéž metaforu); za další příklad může posloužit nekonečný ruch na mostě, odkud se Jiří vrhá do vln: ten lze vysvětlit jako indiferentnost společnosti vůči zániku hrdinovy dynastie. Jiné čtení umožňuje náboženský výklad. Služka, odstrčená Jiřím, když vybíhá z domu směrem k řece, vykřikne: „Ježíši!“ To by signalizovalo spojení Otce, Syna (Jiřího) a Duchu Svatého (přítele). Syn se obětuje za otce (jak je předpovězeno). Bere na sebe lidskou podobu jako Ježíš, zatímco otec všechno sleduje („Tak tys mě špehoval!“). Přítel viděl popa, který si do ruky vyřízl nožem krvavý kříž (anticipace ukřižování).

Nevýhodou těchto interpretací je skutečnost, že neříkají vlastně nic nového a že nepřinášejí řešení. Jsou to v nejlepším případech pouhé ilustrace, v tom horším pak narativní způsoby

⁶ V anglickém významu slova „parcimonie“, to jest požadavek minimálního počtu činitelů, proměnných či vstupních veličin.

hraje jakousi dvojroli, neboť sdílí s Jiřím jeho pokoj během svého pobytu v Praze. Ten je předmětem téměř milostně žár-
livé scény mezi otcem a synem kvůli dopisování s přítelem.
(V době psaní povídky Kafka prováděl korespondenční ex-
periment s Felicí). Rovněž snoubenka se o přítele zajímá ne-
zvykle živě. Posledním neobvyklým vztahem je vztah syna
a otce, neboť, jak řečeno, „Jiří žil ve společné domácnosti s ot-
cem“. Ani struktura těchto vztahů, ani jejich vzájemné kom-
binace nejsou stabilní a dokonce ani možné, neboť *Ortel*
z nich nabízí pouze osudové východisko, a to jak pro syna,
tak (jak tušíme) pro otce (smrtný pád) i pro přítele
(smrtná choroba). Každá jejich vzájemná kombinace je
průnikem do světa nesnesitelnosti, vyvolávající otevřené
nepřátelství mezi každou dvojicí, kterou lze ze čtveřice
postav nakombinovat. Snoubenka hrozí Jiřímu rozchodem,
jestliže jí nepředstaví svého přítele, otec vytyká synovi, že
poskvrnil památku své matky a zradil přítele, a Jiří vytyká
svému příteli, že málo soucítí s matčinou smrtí, a bojí se jeho
reakce na své zasnoubení. Jiří je správný chlapec, který by
rád vyšel každému vstříc, dokonce i otci, když se bezúspěšně
snaží utlumit jeho hněv humorem. Připomíná ostatní hrdiny
své doby, Řehoře Samsu z *Proměny*, Josefa K. z *Procesu* i Karla
Rossmanna z *Nezvěstného*, všechny plné dobrých úmyslů, ale
všechny zdolané okolnostmi, na něž byly dobré úmysly
krátké. Připomínáme tu základní postulát N. Eliase, který
tvrdí, že forma racionálních struktur nepodléhá vůli svých
stavebních prvků, ale formuje se zcela nezávisle.

Můžeme shrnout Kafkovy postřehy tak, že neexistuje
možnost substituce skladebných prvků rozložené rodiny tak,
aby nová struktura byla životaschopná. Rodina je produktem
neproměnné, fatální evoluce. Nelze změnit její přirozenou
strukturu, aniž bychom ji nedestruovali, nezneživotnili. Tento
poslední aspekt Kafka rozvíjí i v *Proměně*, a to experimentální
metodou sluchitelnou s „rozumovými“ experimenty sou-
dobých myslitelů na poli fyziky. Existuje pouze jedna platná

forma tradiční rodiny, a to stav, kdy otec pracuje, matka se
stará o dům a o děti. Jakákoli odchylka od tohoto schématu
vyvolává patologické procesy. Kafka tímto náhledem nedává
žádné morální naučení, naopak, ukazuje konflikt mezi
morálkou individuálního úspěchu a tradiční, stabilní struk-
turou rodiny.

Zachránit rodinu: *Proměna*

Proměnu psal Kafka v měsících, jež bezprostředně násle-
dovaly vzniku *Ortelu*, stále během psaní milostné korespon-
dence Felici. Je to příběh mnohem delší a současně mnohem
známější než *Ortel*, jeho tématem je však táž problematika
rodiny. Připomeňme si syžet této povídky: Řehoř Samsa,
svědomitý obchodní cestující, nemůže ráno vstát z postele,
protože zjišťuje, že se proměnil v „jakýsi odporný hmyz“.
V průběhu jednoho roku se s ním jeho rodina pokouší žít,
nakonec ho ale nechává zemřít. Tento prostý syžet provo-
koval fantazii nesčetných interpretů, kteří v něm spatřovali
jak vzdor vůči otci (ten syna - brouka několikrát zle pošra-
motil), tak sadomasochistickou metaforu; jako výraz
ekonomického a sociálního odcizení (syn pracuje pouze
proto, aby zaplatil otcovy dluhy), tak obraz osamocené,
sociálně neužitečného umělce, nepochopeného svým okolím.
Mělo se i za to, že Kafka v povídce parafrázoval své pocity
bezmocnosti, když nemohl večer ve svém pokoji napsat ani
řádku. *Proměna* byla srovnávána i s dopisy Felici, kde Kafka
hovoří o tom, že se zbavil svého prokletého já, a rovněž tak
i pozoruhodnými pasážemi jedné nedokončené povídky
(*Venkovská svatba*), kde se hrdina zdvojuje a žije dále svůj
život napůl v posteli, kde má „obrysy velkého brouka,
myslím, že je to roháč nebo chroust“ i zvířecí chování:
„tisknu si své útlé nožičky na břicho“. Dokonce se objevila
i interpretace, že Kafka, zachvácen náboženskými pochyb-
nostmi, v představě proměny myslel na život po smrti,

Řehoř přitom nebyl tak zcela zodpovědný za situaci, do které sebe a svou rodinu přivedl. Chtěl být dobrým synem a pomoci své rodině v tíživé finanční situaci po otcově krachu. Do posledního puntíku respektoval běžné morální naučení (pomáhej rodině) a zanedbával při tom i svůj vlastní rozvoj. Když měl volno, neodcházel například nikam za zábavou, ale zůstával více méně nečinně ve svém pokoji. Paralyzující hmyzí krunýř byl mu tedy vlastní už před samotnou proměnou. A nejen jemu, ale celé rodině bránil tento krunýř v normálním životě. Stejně jako rodina Bendemannů, ani Samsovi nedokázali zkombinovat rodinu s mládeneckým stavem. Ti tři podnájemníci, všichni staří mládenci, byli přece vyhnáni okamžitě poté, co byla Samsova rodina obrozena. Mezi nimi byla zřetelná inkompatibilita. *Proměna* vyjadřuje rovněž nezbytné srozumění se staromládenectvím, které už svou podstatou vede k rezignaci na rodinný život. Chceme žít normálně, plni dobrých úmyslů a ušlechtilých citů, ale není to možné, neboť možné jsou pouze jisté formy života, a to ještě v přesném pořádku - nejprve za svobodna, poté ve stavu manželském. Ovšem my, lidé, to nepochopíme dřív, než si to sami vyzkoušíme. Morální normy regulující tento řád nejsou normami osobními. Zde se dotýkáme smyslu „paulovské“ analýzy Martina Bubera⁸ dotýkající se Kafkova díla: je to morálka, co nás nechá tápat v sociálních vztazích, neboť jim často protiče. Poznání je možno nalézt jen hraním sociálních her mezi námi, naivně zkoušejícími, zakoušejícími, experimentujícími. Ovšem v rámci téhle pozemské beznaděje, k níž Paul viděl alternativu jedině ve vykoupení, u Kafky se ničeho podobného nadít nelze. Nebesa jsou prázdná, když lidské pokolení zneprůhlednělo.

⁸ Diskuse In: Brod, Max: *Verzweiflung und „erlösung“ i Werke Franz Kafkas*, Frankfurt (M), Suhrkamp, 1959.

Dopisy Felici

Ve stejné době, kdy provozoval tyto povídkové abstraktní experimenty s povahou rodinných vztahů,⁹ přistoupil Kupka i ke konkrétnímu experimentu s konstrukcí vlastního rodinného vztahu, a sice prostřednictvím korespondence s mladou Berlíňankou Felicí Bauerovou. Kafka v rámci svých experimentů již zahájil vegetariánskou dietu, naordinoval si přesný denní režim s odpolední pauzou mezi půl třetí a půl osmou, nyní se pokusil navázat experimentální vztah s jiným člověkem. Aby byl experiment úspěšný, musel být veden s největší možnou přísností. Ideální by pochopitelně byla samota ve dvou: „Chtěl bych být, miláčku, s tebou úplně sám, úplně sám na Zemi, absolutně sám v celém vesmíru“.¹⁰ Není to jen banální milostné přání, které se tím vyslovuje, neboť tato samota je míněna jaksi na dálku, on by byl v Praze, ona v Berlíně. Známkou úspěchu experimentu by bylo, kdyby na těchto vzdálených místech docházelo ke stejným, společným pocitům a citům jako v případě, že by oba dva byli společně na jednom místě. Tato společná samota byla však bohužel stále rušena zvenčí, zejména matkami obou virtuálních milenců, které tajně četly jejich korespondenci. Druhou podmínkou úspěšného experimentu by byla čistota počátku. Vztah musí být konstruován od jistého časového bodu. Kafka zvolil za tento časový okamžik jeden večer u Maxe Broda, během kterého Felici jeden a půl hodiny pozoroval. S jistou dávkou cynismu a nemilosrdnosti si do deníku téhož večera poznamenal slova o mladé dívce s blond vlasy, která vypadá jako hloupá služička. Musel bojovat s tím, aby neztratil kontrolu nad svým experimentem, neboť náhlé vzplanutí mu zakalilo jasný úsudek. Felice si naopak z tohoto setkání nepamatovala nic významného a na první Kafkovy dopisy odpověděla až na naléhání rodiny Maxe

⁹ Deset let předtím se ve své *Selcevaždě* E. Durkheim rovněž zaměřil na rodinné vztahy a na rozdíly mezi ženatými a svobodnými (ochranné koeficienty), ale použil k tomu zcela jiné, totiž statistické metody, na základě nichž jsou rodinné vztahy tříděny na principu globálních kategorií jako je věk či proporce „společné domácnosti“.

¹⁰ Dopis z 18. prosince 1912.

Moc jsme se potom nasmáli...“¹⁴ Nebo o *Ortelu*: „Příběh nemá ve svém principu ani nejmenšího vztahu k Vám...“¹⁵

Ale místo toho, aby je sblížovala, tato intenzivní korespondence přivádí oba své autory k obavě, co se stane, až se potkají osobně. Několikrát oddalují tuto zkoušku, aby se nakonec, se sebezapřením, sešli na jednu hodinu v Berlíně. Změna rytmu i stylu korespondence, která tomuto setkání následovala, zcela vystihuje zklamání, jež následovalo. Je možné částečně kontrolovat svůj jídelníček a svůj časový program, ale je marná jakákoli snaha ovládat tělo a ducha jiného člověka. Vztah k jinému člověku není dílem vůle a schopností jednotlivce, a dokonce ani dílem dvou jednotlivců, vztah je fenomén, který nemohou ani jeden ovlivnit. Jak je tedy možné sjednotit dva jednotlivce ve dvojici? Jaké je to tajemství, které je sjednocuje? Jak k němu docházejí? Ukážeme dále, že odpověď na tuto otázku představuje hlavní část reflexí ve dvou románech z oné doby, a sice v *Nezvěstném* i v *Procesu*. Velmi schematicky řečeno, v *Nezvěstném* jde o ověřování možností zbavit se postavení nesvéprávného dítěte, v *Procesu* pak o ověřování možnosti nalézt tu pravou ženu. Ale na rozdíl od *Ortelu* a *Proměny*, ve kterých složení a dynamika rodinných struktur stály v centru diskursu, oba romány rozšiřují tento problém na hledání vztahu mezi rodinou a zaměstnáním, obecněji řečeno na hledání sociálního opodstatnění instituce manželství a rodiny.

Americké rodiny

Karla Rossmanna, hrdinu románu *Nezvěstný* (Amerika), otázka, jakým způsobem se osvobodit ze zajetí rodiny, trápit nemusí. V šestnácti letech je poslán šupem do Ameriky, neboť doma přivedl do jiného stavu služebnou. Ale četbou jeho příběhu dojdeme nutně k závěru, že uniknout rodinným

¹⁴ Dopis z 1. března 1913, 2 hodiny ranní.

¹⁵ Dopis z 24. října 1912.

vazbám nejde tak snadno, a to ani navazováním vztahů s opačným pohlavím, v práci či během studia. Navzdory svému zdánlivě pikaresknímu charakteru román systematicky zkoumá všechny možnosti emancipace od rodiny, a to jak v době studií, tak v době aktivní práce. Mohou tak vzniknout čtyři typové situace, které umožňují jejich vzájemné porovnání. Viz následující tabulka:

	<u>Práce v rodině</u>	<u>Rodina v práci</u>
<u>Studia</u>	<i>doma v Praze</i>	<i>u strýce v New Yorku</i>
<u>Aktivní práce</u>	<i>Bruneldin sluha</i>	<i>liftboy v hotelu Occidental</i>

Na rozdíl od románů zrání, vybudovaných na příkladu Viléma Meistera, se náš hrdina ničemu neučí a nenabývá během románu žádné zkušenosti, ale nechá se vést do čtyř bezvýhodných situací.

Ze svého domova je vyhnán téměř náhodou, neboť jedna ze služebných jeho rodičů ho svedla a tak řečeno - přivedla se s ním do jiného stavu. Podivuhodnou shodou okolností nachází náš hrdina po příjezdu do Ameriky v New Yorku svého strýce, senátora a průmyslníka, který ho bere pod svou ochranu. Jak mu ostatně strýc sám říká, Karel se znovu narodil. Nejprve si cvičí zrak neustálým shlížením z okna na ulici, poté sluch, neboť se učí krát na klavír. Začne znovu studovat u soukromého učitele angličtiny, strýček ho zasvěcuje do tajemství svého úspěchu, ale vše marně. Znovu je to žena (Klára), která jej brutalizuje a svádí ze správné cesty, která končí jeho vyhnáním od strýčka. Jediným rozdílem v tápání mezi osudovými kroky spočívá v tom, kde se hrdinovi dostává výchovy: doma v Praze a u strýčka v New Yorku se jinak stane de facto totéž.

stí, která se koncentrovala proti nim, a cítí se vinni. Připomeňme si, že všechny tři přechodové scény, během kterých dochází k vynášení soudů, probíhá ve stísněné atmosféře, provázené následným blouděním v labyrintu (podpalubí zaoceánského parníku, chodby Pollunderova domu, průchody v Bruneldině předměstské čtvrti) a poznamenané zásahem velikých (rozuměj větších než velkých) mužů, stále méně a méně vlídných (sympatický topič, bankéř Green, sadistický vrchní vrátný hotelu Occidental a konečně pomatený a zvrhlý Delamarche.

Nelze se nadít ani zásahu nebo převzetí spravedlnosti do rukou vyšší moci. Mimo rodinné struktury, ať již pravé nebo fiktivní, nelze vidět v okolí *Nezvěstného* (rozuměj v *Americě*) nic než dav na vlnách chaosu, dav, který se mačká na výstupu z parníku, dav v baru hotelu Occidental, dav hostů, o němž Karel nemůže pochopit, jakým mechanismem je obsluhován, dav v ložnici liftboyů, kde v úděsném nepořádku žijí, perou se a čtou lidé v kteroukoli denní i noční hodinu, nebo dav zdivočelých partajníků, kteří se zúčastní předvolební kampaně. Dav, zdá se, není schopen jakékoli regulace; a to na rozdíl od přísných zásad organizace práce. Tento kontrast je nejlépe rozpoznatelný ve scéně, kde Robinson přivádí Karla k Bruneldě a Karel je kontrolován podezřívavým policistou. Dav, který je rychle obklopuje, je složen jak z čumilů, tak z dělníků, kteří mají právě pracovní přestávku, ale kteří jako jeden muž reagují na tlesknutí svého mistra, který tak dává pokyn k znovuzahájení práce; čumilové však pochopitelně zůstávají nehybní; tak i policista, „který se zde mezi cizími lidmi, myslícími jen na sebe, měl starat o pořádek“. Kafka viditelně nevěří v autoregulaci davu. Kromě oněch výše jmenovaných zázračných ostrůvků na moři chaosu, jimiž jsou rodina a pracovní kolektiv, nelze se nadít jakékoli jiné formy řádu. Karel zjišťuje mj. i to, že

„i v Americe mají úřady ve zvyku ještě zvlášť se ptát na to, co vidí“.¹⁸

Ve svém úsilí vymanit se ze spárů rodinných vztahů Karel Rossmann nenachází tedy žádnou oporu zvnějšku. Vehnán do osudové spirály prochází jí stále níž a níže jako subjekt rodinných a pracovních vztahů, jež jsou stále víc a více degradované a degradující. Současně s tím hrdina postupně ztrácí vzácné věci, které měl u sebe ještě v době svého příjezdu a jež ho spojovaly s rodinou: svoje zavazadlo, fotografii rodičů, svršky a nakonec i své doklady. Stále chudší a stále víc vyčerpaný, podobně jako ostatní Kafkovi hrdinové, vydá se cestou osudového řešení. Ale je v poslední chvíli zachráněn. Jeho spasitelem se stává Velké divadlo v Oklahomě. Ale o tom dále.

Nelze se vymanit ze svých přirozených (vrozených) rodinných vztahů, nelze tyto rodinné vztahy substituovat; ale je možné vytvořit jinou rodinu po svatbě? Zde je třeba hledat odpověď v Kafkově experimentu s Felicí. Ten se zhroutil v průběhu léta 1913. Zasnoubení bylo po rodinné poradě v Askanišcher Hof zrušeno a Kafka se pouští do psaní *Procesu*, který, stejně jako předchozí díla, byl napsán v korelaci s Kafkovým životem soukromým. Ale v tomto románu není třeba hledat nějakou výraznější projekci ze soukromého života. Zrušení zasnub představovalo pro Kafku spíše záminku pro změnu úhlu pohledu, s nímž se díval na vztah zaměstnání a rodiny, zejména pak na možné způsoby jejich vzájemného usouvztažnění.

Proces

Tento román ještě více než ostatní Kafkova díla zavdal téma k nespočetným interpretacím, často modelujícím toto

¹⁸ *Nezvěstný*, č. překlad Josefa Čermáka podle kritického vydání z roku 1983, Praha 1990, s.162.

spravedlnosti, umístěné na půdě, slouží nejrůznějším účelům, jako ateliér malíře Titorelliho i jako byt soudního zřízence. Suší se tu prádlo a ti, kdož čekají na rozsudek nebo na výslech, přicházejí si sem zdřímnout. Banka a penzión mohou být proto řízeny řádem, neboť jsou odděleny od světa. Svět jako celek však tohoto řádu dosáhnout nemůže. Platí tu totiž Russellův paradox, který v parafrázované podobě říká, že je nemožné vytvořit souhrn všech souhrnů. Zvláštní pravidla vylučují své podřízení pravidlům obecným, jichž by byly emanací, produktem, důsledkem. Ostrůvky existence řádu existují pouze v moři chaosu, a nikoli proto, že by byly součástí oceánu obecného, vyššího řádu. Jsou proto samou svou podstatou ohroženy, hrozí jim, že budou každým okamžikem potopeny a rozchváčeny vlnami chaosu. Proto se Josef K. pečlivě snaží zahlazovat stopy po obvinění, a to jak v penziónu, tak v bance.

Avšak tato snaha se může zdát nekonečnou, neboť tak jako jsou ostrovy spojeny s podmořskými útesy, tak existuje i jistá kontinuita mezi uzavřenými strukturami banky a penziónu a okolním světem, tedy mezi jednotlivými uzavřenými společenstvími (individuálními soubory) a souborem souborů, lidskou společností. Je to právě jeden z klientů banky, kdo upozorňuje Josefa K. na malíře Titorelliho, a je to jiný klient, který jej posílá do katedrály, aby se tam setkal s vězeňským knězem.¹⁹ Strhující kapitola odehrávající se v katedrále vyvolává i jiný obraz této propojenosti. Katedrála je popsána tak, jako by sama byla obrazem celého vnějšího světa, který je jako celek nepostižitelný, ve kterém lze postihnout jen několik izolovaných struktur, jako je socha, detaily hlavní kazatelny či trojúhelník ze zapálených svíček na kúru. Josef K. však ztrácí poslední naději na porozumění tomuto světu, když bezvýsledně žádá kněze, aby mu ukázal cestu ven, z temnot katedrály - světa. Jak se tedy dobrat pochopení řádu tohoto světa, potažmo řádu lidské pospo-

¹⁹ Josef K. sám tuší něco o této souvislosti, neboť pod záminkou hledání truhlářské dílny synovce své bytné objevuje zasedací síň.

litosti? Jak dospět ke srozumění se světem, když člověk dal sbohem i své vlastní rodině? Kafka se stejným smyslem pro systematickosti, s jakým ke hledání odpovědi přistoupil v *Nezvěstném*, prověřuje při hledání této odpovědi dvě metody, první abstraktní, druhou konkrétní. První je založena na zkoumání názoru jiných autorit, druhá, konkrétní, pak na uzavření a utváření manželství.

Osudovost poznání

Proces se formuje kolem tří hlavních autorit, jež jsou představovány advokátem Huldem, malířem Titorellim a vězeňským knězem. Jednotlivé kapitoly, které se odehrávají v prostředí těmito postavám vlastním (v advokátově bytě, v malířově ateliéru a v katedrále), jsou nejdůležitějšími kapitolami celého románu a samy o sobě tvoří asi jeho jednu třetinu. Zdá se mi, že každá z těchto postav reprezentuje autoritu, která je spíše autoritářská, neboť tlumočí nikoli svůj vlastní (rozuměj originální) názor, ale je pouze jeho vykonavatelem. Advokát Huld reprezentuje všeobecné mínění, respektive tak řečený selský rozum; malíř Titorelli zobrazuje pozitivistické, exaktní myšlení; kněz pak je tlumočnickem náboženských idejí shrnutelných do principu respektování Písma svatého.

Titorelliho případ je asi nejzřetelnější: malíř vykresluje Josefa K. stručně a jasně klasifikaci soudních procesů, rozděluje je do tří kategorií, vypočítává, popisuje, konstatuje, ale nevysvětluje. Je navíc jediným, kdo zná povahu a hierarchii soudců, jakož i charakteristické rysy jejich portrétů. Maluje stále tytéž obrazy, na kterých jsou vždy dva stromy při západu slunce. Možnost stále dokolečka opakovat motiv obrazu je přímou aluzí na požadavek opakovatelnosti experimentu ve vědeckém zkoumání a na úlohu hromadění stejnorodého materiálu v rámci vědeckých konstrukcí.

s kněžem) hierarchický řád. Současné jsou ženy prostřednicemi alespoň minimálními komunikace mezi vyššími a nižšími vrstvami společnosti. Jestliže tuto roli odmítají (jako Amálie v *Zámku*), jejich status upadá a přivádějí rodinu do neštěstí. Aniž chceme implikovat podrobnosti *Zámku* (který vznikl přece jen o devět let později a jehož interpretace je o mnoho náročnější, neboť témata nakousnutá ve čtyřech dílech z let 1912 a 1913 v něm zcela dozrála), připomínáme, že role žen v něm zůstala táž, jaká jim byla přisouzena v *Procesu*.

Konkrétní sonda do společenských struktur pokračuje dále náhledem do světa prostituce a obchodu se ženami.²² Můžeme tedy číst *Proces* jako pouť Josefa K. na jeho cestě mimo hranice celibátu. Nejprve se zastaví u slečny Birstnerové, mladé moderní dívky, která chodí do divadla, chodí s chlupci a nechá se, jak to tak chodí, bez zbytečného zdráhání potěšit. Po této neúspěšné epizodě se Josef K. vydává k ženě vnitřního světa, tedy k ženě vyšetřovatele, jež i prádlo pere okázale a jež si svůj vnitřní svět znovu a znovu obnovuje. Další cesta vede k Lence, která reprezentuje ženu - smyslnou milenku, která je zvyklá přebírat iniciativu. Nedomčená kapitola o Titorellim dává tušit možné úvahy o homosexualitě a konečně scéna v katedrále se dotýká kněžského celibátu. Žádná z cest však Josefa K. neuspokojuje a bezpochyby žádná mu již nezbyvá.

Nemožnost dojít do světa, dovnitř lidské společnosti v globálním smyslu, je v románě vyjádřena ve dvou rovinách - jedné teoretické, když ani lidová moudrost (Huld), ani věda (Titorelli), ani náboženství (kněz) nepřinášejí uspokojivé řešení, a jedné praktické, tedy v jednotlivých pokusech dosáhnout sblížení, které všechny krachují. K nemožnosti vymanit se z rodinných pout (kterou předestřel *Nezvěstný*)

²² Bylo by jistě přehnané připomínat tu princip výměny žen mezi mužskými strukturami, jež Lévi-Strauss povyšuje na vyšší princip pacifikační, ale je nesporné, že tu znovu narážíme na ženy, jako by byly součástími jakéhosi sociálního oběhu. V myslí nám vytane jistě i práce Yanna Thomase, ve které osvětlil sociální chování uvnitř římských patricijských rodin.

přibývá i nemožnost navázání nových rodinných svazků. Ale mezi těmito dvěma romány Kafka prohloubil svou analýzu sociálních struktur tak, že otázka manželství může celým *Procesem* projít takřka nepozorovaně. Závěr z řešení této otázky je však pesimistický pouze zdánlivě. Nevede k bezvýhodné konkluzi o absurdnosti světa, ale pouze ke zjištění jeho nepochopitelnosti a jeho nedosažitelnosti za použití běžných metod. Norbert Elias ve své reinterpretaci A. Comta napsal ve shodě s Kafkou, že vzorem a jazykem společenskovedních disciplin nemůže být modus a jazyk teologického věku (s primátem Písma svatého), ani modus a jazyk věku metafyzického (zejména ne modus a jazyk fyziky a mechaniky), a zvláště pak to nemůže být ani modus a jazyk společenského mínění (Destrukce mýtů). Společnost, aby mohla být analyzována, vyžaduje nové metody a nový jazyk. Jestliže tuto analýzu vyžaduje, je to proto, že je odolná vůči individuální vůli a současně v sobě zhmotňuje pevnost a trvalost sociálních vztahů, rodinných i pracovních.

Pesimismus, který vyvěrá z *Proměny*, *Procesu* i *Nezvěstného*, je z velké části zapříčiněn důmyslností románové stavby. Aby se text nezúžil na chladné sdělování úvah v systémovém pořádku, Kafka si vybral jiné, vždy stejné řešení: věci jsou uspořádány tak, aby hrdinovi bylo stále hůř a hůř. Řehoř Samsa, zalezlý jako brouk ve svém pokoji, ztrácí chuť k jídlu, posléze zrak, sluch a nakonec znehybní úplně. Karel Rossman je soustavně připravován o součásti své skromné výbavy na cestě Amerikou a při každé ztrátě místa (spolu s věcmi) nezadržitelně klesá po společenském řebříčku. A s Josefem K. je tomu jakbysmet. Tváří v tvář spravedlnosti je nejdříve (v rámci slyšení) sebejistý, před advokátem sklání hlavu, před Titorellim se poníží, když kupuje jeho obrazy a tváří v tvář knězi je z něj už téměř troska. Stejnou ztrátu životní aktivity můžeme sledovat na jeho vztahu k ženám.²³ Protože však nedochází v průběhu textu k vývoji, ale k re-

²³ Téměř znásilňuje slečnu Birstnerovou, flirtuje s vyšetřovatelovou ženou a nechá se svést Lenkou. Dlouze líbá „hrdlo“ té první, zatímco ta poslední ho sama líbá na téže místo.

tvoří ke svému obrazu. Jako by byl Kafka žákem Rousseauovým. Vlak, který odváží nové členy divadelní společnosti do Oklahomy, projíždí horskými údolními tak divoké krásy, že je jistě přiváží do ztraceného ráje.

Ortel, Proměna, Nezvěstný a Proces jsou čtyři díla, která lze číst pod naším úhlem pohledu jako různé kapitoly pojednání o přirozenosti rodinných vztahů a o jejich vývoji. Románové postupy jsou, jak jsme viděli, omezeny na nezbytné minimum tím, že lze sledovat hlavního hrdinu v jeho postupném úpadku. Zpočátku jsme předpokládali, že Kafka záměrně upřednostnil literární formu prezentace svých úvah týkajících se problematiky rodiny před prezentací statisticko-systematickou ve stylu durkheimovské sociologie. Ve skutečnosti se, paradoxně, spíše zdá, že lze tuto volbu spíše připsat reakci na literární tendence Kafkovy doby, šířené s nebývalým zápalem básníkem Stefanem Georgem a jeho družinou. Rozlišení obou tendencí nespočívá tedy pro Kafku v rozlišení mezi „básnickostí“ a „statistikou“, ale v rozlišení mezi „básnickostí“ a literaturou, respektive mezi básníkem a spisovatelem. Pro Stefana Georga, vášnivého zastánce „básnickosti“, i pro Huga von Hoffmanstahla, je literatura odvislá od společnosti, zatímco poezie vyjadřuje hlubinnou podstatu dějů i věcí. Pro ně disciplíny jako historie, ekonomie nebo politologie svým údajným obrácením do minulosti (respektive do budoucnosti) nemohou vyjádřit přítomnost, jež jediná je nositelkou života. W. Lepenies to shrnul takto: „Přiznat svou zálibu v literatuře bylo jako přiznat spolčení se všemi pseudovědátory, kteří ještě nikdy nepodali jediný důkaz - o své užitečnosti.“²⁸ Poezie byla úzce spojována s intuicí a hudbou. Kafka neměl vůbec žádného smyslu pro hudbu, až na pár velmi tajemných veršů nepsal nikdy poezii a choval se spíše jako racionalista než na základě intuice.

²⁸ Lepenies, W.: *Die drei Kulturen: Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft*. Mnichov, Suhrkamp, 1985.

Nemohl se současně stát ani statistikem ani sociologem v anglosaském stylu. Ve stejné době G. Simmel a M. Weber bolestně bojovali s fascinací, s níž na ně názory S. Georga zapůsobily, což činí mnohé části jejich díla v kontextu se soudobou společenskovední praxí velmi obtížně pochopitelnými. Historická logika by přála tomu, aby se literární sociologie rozvinula v bezpečné vzdálenosti od intuitivní poezie i od sociálního pozitivismu, ale z různých důvodů se to tak docela nestalo: Třetí říše upřednostnila „poetické“ řešení okruhu S. Georga, neboť v něm viděla podporu pro svůj kult přirozeného řádu. Interpretace „literární“ byla rozprášena do emigrace, kde se postupně přimkla k různým západním estetickým proudům. Porážka Třetí říše posílila vliv pozitivistických směrů ve společenských vědách o to víc, oč základní princip vítězů, totiž princip jednoty lidského rodu, byl v protikladu s dřívějším rasistickým diferencováním společnosti. Konečně poválečná politika „welfare“ upřednostňovala masívní, kvantitativní zkoumání společenských struktur s cílem jejich státem ordinované regulace. Dnes tyto důvody pozbyly smyslu a lze si představit znovuzrození společenské vědy vybudované na bázi literární percepce. Za předzvěst formování takové vědy však nelze považovat postmoderní hermeneutické tendence, které jsou pouze vedlejšími produkty prohlubující se krize pozitivistické sociologie a společenských věd vůbec.

obyvatelstva o rizika biotechnologie a horečnaté přijímání určitých legislativních postupů, to vše bezpochyby zakrylo trhlinu, která ostatně nebyla dobře vysvětlena těmi, kteří ji způsobili.

Nerozpakujeme se říci, že se přesto jedná o *první uplatnění pověstné zásady opatrnosti*, ne však vůči určitému produktu - například léku - ani vůči zvláštnímu problému - jakým je skleníkový efekt nebo ozónová vrstva -, ale přímo, *vůči celku výrobních postupů ještě před tím, než mohla být zjištěna sebe-menší dysfunkce*⁷.

Biotechnologie byla totiž představována, právem či neprávem, jako nový způsob výroby⁸, který je založený na novém souhrnu technik, charakterizovaném zásahy na buněčné úrovni, ať se jedná o čistě genetickou povahu věci, nebo o klonování, sexování embryí atd. Tento soubor technik umožňuje zásadně „překonat mezidruhové bariéry“ vyhledáním genu v mikroorganismu, potřebného pro rostlinnou odrůdu, což je operace v rámci pohlavního rozmnožování rostlin nemožná. Tato možnost lovit v jakémkoli hájemství živé říše gen, jemuž je tak dána možnost vyjádřit se v další oblasti, vede k *novému vnímání života*, chápaného jako indiferentní celek, jako opravdová zásobárna genů, a tedy surovina ve stejném smyslu jako ropa nebo minerály⁹. Při využití této nové suroviny, nebo alespoň její pozoruhodné expanze

⁷ Zásada, která se objevila v závěrečné deklaraci konference ve Stockholmu, je poprvé aplikována ve Vídeňské dohodě o ochraně ozónové vrstvy z r. 1986. V souvislosti se zprávou z Brunlandu z r. 1986 se stává základním principem práva o životním prostředí. Do evropského práva vstupuje s čl. 130 Maastrichtské dohody a do mezinárodního práva s konferencí v Řiu.

⁸ Dvě „zvláštní vydání“ - *Sciences et Avenir*, č. 68, *La Recherche*, č. 188, podávají přesnou zprávu o tomto globálním přístupu: ukazují, jak lidské choroby, které zůstávají k tomuto dni nezvládnuté, mohou být poraženy prostřednictvím „genetické zbraně“, která dodá rozluštění lidského genomu, jak se bakterie stávají novými otroky moderní doby, kterých je využíváno téměř jako „horníků“ k vydolování posledních nedostupných klonů, jak lidé, kteří dosáhnou sta let, budou živeni rostlinami a živočichy, jejichž výnos bude proporcčně zvýšen (aniž by však byla současně s tím položena otázka přemnožení či věkové pyramidy), jak se konečně bude moci každý živý organismus stát obrovskou chemickou továrnou.

⁹ Byly již analyzovány určité proměny, které toto nové vnímání způsobilo. Srov. M.-A. Hermitte, „Spravování společného dědictví, příklad biologické rozličnosti.“, „Země. Společné dědictví.“, pod vedením Martine Barrère, prosinec, 1991.

v porovnání s tradičními modely, je pak možné vytvoření *nové kultury domestikace živočišných a rostlinných druhů*, v níž se ke klasickým zemědělským úkolům přidají cíle průmyslové, např. produkce léků v kravském mléce nebo bílkoviny v řepce. Z toho automaticky vyplývá na jedné straně *proměna výrobních postupů*, neboť klasické průmyslové produkty mohou vyžadovat nejenom fázi tovární výroby, ale též fázi agronomickou, na druhé straně pak také *změna výrobních vztahů*, a zvláště postavení zemědělců ve společnosti, kteří se nevyhnutelně stávají „dělníky biotechnologie“, propůjčujícími půdu, práci a znalosti užitečné v mnohem širěji pojatých výrobních procesech: takovou roli jistě převezme například výrobce mléka, získávaného od stád transgenních zvířat a umožňujícího výrobu faktoru VIII, chybějícího hemofilikům¹⁰. V poslední řadě tušíme, že všechny tyto změny povedou ke změnám *sociálním, morálním a politickým*, bez toho, že by v tomto ohledu kdokoli mohl říci něco přesvědčivého, poněvadž jsme odkázáni na pouhé předpovídání. Přesto je již dnes zřejmé, že vzniká *nové vnímání živé bytosti*, jejíž fenotyp již nebude produktem tajemné alchymie dědičnosti, ale výsledkem interakce mezi ještě málo poznaným, ale poznatelným individuálním genomem a jeho přírodním a sociálním prostředím, což nemůže nepůsobit na výběr v reprodukci člověka, ale také na správu individuálního a veřejného zdraví¹¹, výběr povolání atd.

Každý nový způsob výroby vyvolá změny sociální a také, dle téže hypotézy, nová rizika. Měli jsme určitý čas na přijetí tohoto konstatování, prostého jako skutečný „přírodní zákon“, který ovládal průmyslový rozvoj již od XIII. století. Nijak jsme se ovšem nepokoušeli předpovědět zvrácené

¹⁰ V určitém smyslu není žádný rozdíl mezi tím, zda se kráva dojí pro potřeby průmyslu či zemědělství; antropologové ovšem ukázali, jak si chovatelé vypracovali svou vlastní strategii selekce mezi insemináčnickými centry a býky, kteří byli v regionu k dispozici. Tato svoboda již zřejmě nebude nadále u transgenních zvířat možná, protože si nebudeme moci dovolit „ztrátu“ genu v průběhu volného páření.

¹¹ Celou touto problematikou se zabývá takzvaná „predikativní“ medicína.

ani zdraví, ani životní prostředí, přičemž je počítáno i s odpadem, který přitom vzniká¹⁶.

Proto tato revoluce zápasí s ostatními prvky právního systému, které vycházejí z dřívějšího přístupu k riziku a představují překážku pro úplnou realizaci jejich výsledků. Není tedy celková a je ohrožena erozí.

Není celková, a to nejméně ze dvou důvodů. Ze všeho nejdříve se musíme pozastavit nad propastným rozdílem, oddělujícím diskurz o kontrolním rámci pro biotechnologie, který se týká všech výrobních technik bez rozdílu, a omezením směrnice na samotné geneticky modifikované organismy, jež představují pouze část onoho souhrnu. Klonování, pokud budeme mluvit pouze o něm, by si rovněž zasluhovalo předběžné posouzení způsobů užití dříve, než bude uvedeno na trh, neboť může značně ovlivnit procesy genetické standardizace, které již dnes fungují při tradičním šlechtění. Na obecnější rovině pak zjišťujeme, že procesy podpory, ať se jedná o patentová práva¹⁷ nebo o program subvencí a investic určených na urychlení běhu věcí, směřují k biotechnologiím bez rozdílu, tj. ke všech myslitelným technikám, zatímco jejich posouzení a kontrola jsou omezeny na aspekt, který nejvíce provokuje naši fantazii, totiž na genetické manipulace. Na politické úrovni se jedná o zcela iracionální restriktci.

Můžeme si klást otázku, zda zásada opatrnosti neprotiřečí snaze urychlit vývoj technologie, tj. snaze vymanit se z přirozeného rytmu získávání znalostí, jež by umožnila jejich lepší osvojení jak na poli vědeckém, tak na poli společenském. K tomuto rozporu ostatně také směřuje kritika senátora P. Laffitta, zpravodaje v Senátu, který trvá na

¹⁶ Srov. například první článek zákona ze 13. července 1992; senát přidal bod *o*), který do zákona o šíření zahrnuje také skladování, likvidaci a eliminaci odpadků. Stranou zůstalo pouze převážení, což samozřejmě znamená novou trhlínu v myšlence ekologické produkce.

¹⁷ Tím pádem na sebe patentové právo bere určitou část vyhodnocování rizik, která však nutně nespadá do jeho kompetence, srov. M.-A. Hermitte „Živočich podléhající patentovému právu“, *Natures, sciences, ecolâtés*, vol. 1, n° 1, 1993, Dunod.

nezbytné a zásadní činnosti, která by zahrnovala jak aktivní pomoc, tak výběr kontrolních prostředků, jež by vyloučily veškeré zpomalení očekávaného vývoje.¹⁸ Proto také soudí, že směrnice, příliš opatrná, nepředstavuje „ani příliš vyvážený ani příliš uspokojivý kompromis“ mezi „vysokou úrovní ochrany životního prostředí“ a „rozmachem biotechnologií“.¹⁹

Jako druhý důvod můžeme uvést, že opatrný postoj by měl vzít v úvahu, při udělování povolení pro uvedení na trh, *sociální účinky organismu*²⁰. Je správné vyrábět pomocí mikroorganismů příchutí vanilky a olupovat tak vyvázející země o zdroj těžko nahraditelných příjmů? Až dosud se Evropa úspěšně bránila zavedení laktačního hormonu na trh, aby ochránila chovatele před účinky koncentrace, které by toto zavedení s sebou přineslo. V tuto chvíli však návrh norského zákona ukládá toto vyhodnocení sociálního efektu způsobeného zavedením organismu („důkazní břemeno“ společenské neškodnosti GMO náleží žadateli). Přesto již existuje návrh Evropské komise, k tomuto dni stále ještě neoficiální, který předpokládá, že by povolení vyplývající ze směrnice 90-220 mohla brát v potaz úctu k transgennímu živočichu, neboť plánované výzkumy musí v každém případě respektovat povinnosti spojené s použitím zvířat pro vědecké účely (směrnice 86/609 ze 24. listopadu 1986). Také odtud, stejně jako z norem AFNOR, by tedy mohly vzejít určité hranice, které by omezily naši obrazotvornost v jejich

¹⁸ Zpráva pro Senát, č. 276, s. 20.

¹⁹ Tamtéž, s. 7.

²⁰ Srov. vznik této myšlenky při rozhodnutí Rady z 26. března 1992, kdy byl ustanoven specifický program technologického výzkumu a rozvoje v oblasti biotechnologie v letech 1990-94, který pokládá za nezbytné doplnit program výzkumu o vyhodnocení jeho „ekonomického a sociálního dopadu, stejně jako eventuálních technologických rizik“ a o studie, jejichž pomocí bychom se mohli vyvarovat toho, aby se výsledky „odchylovaly od svého původního účelu nebo byly deformovány při své prezentaci“, z 24. dubna 1994, č. L 107/11.

„genetické manipulace“, ale takový byl do jisté míry záměr těchto ustanovení. Díky tomu je evropská směrnice, stejně jako zákony jednotlivých zemí, nucená promyslet sám pojem genetické modifikace, aby mohly být mezi biotechnologiemi odděleny techniky podléhající systému povolení od těch, které jej nevyžadují. Samozřejmě, že ne každá genetická modifikace spadá do sféry, v níž má být směrnice použita, jinak by se taková kontrola musela týkat veškerého tradičního šlechtění. Článek 2 francouzského zákona tedy stanoví, že „ustanovení tohoto zákona nepodléhají geneticky změněné organismy získané technikami, které z hlediska jejich přirozeného charakteru nejsou považovány za techniky, které způsobují genetickou změnu, nebo techniky, které jsou předmětem tradičního využití bez ověření toho, zda jsou škodlivé pro veřejné zdraví nebo životní prostředí“. Jestliže první část této věty poněkud postrádá smysl, její druhá část dobře charakterizuje podstatu těchto právních úprav: jelikož máme zkušenost s tradičními technikami genetických modifikací, lze je vztahovat k tomu typu právních úprav, který jim byl určen, protože však pocítujeme určitou vědeckou nejistotu ohledně těch nových, musí se tyto techniky stát předmětem jiných právních úprav, přizpůsobených takové nejistotě. K tomu je však třeba poznamenat, že rozdíl mezi „výzkumnými“ a ostatními technikami není zcela zřetelný. Kvůli těmto problémům se stanovením hranice bylo rozhodnuto, že k obecně formulovanému principu je nezbytné přiřadit nevyčerpávající seznam technik, podléhajících směrnici, a těch technik, které jí nepodléhají.

Ať už se to má s legitimitou vybrané hranice jakkoliv, rozhodně nelze zpochybnit, že rozdíl je stanoven podle užité techniky a nikoliv podle typu získaného produktu. Nejméně pro tuto chvíli tedy zaujímáme přístup horizontální, zvaný „procesový“, spočívající v hodnocení všech produktů získaných těmito technikami, a nikoliv přístup vertikální, zvaný „vyhodnocení produktu“, podle něž by podléhaly

posouzení a povolení pouze ty geny nebo organismy, které jsou potenciálně nebezpečné, ať už je technika umožňující jejich získání nebo využití jakákoliv. Jistí vědci velmi těžce nesli toto uvalení klatby na technologii jako takovou, tím spíše, že podle jejich předpokladu tato technologie navazuje na tradiční biotechnologie.

Tato prohlašovaná návaznost na tradiční postupy je nicméně opouštěna ve chvíli, kdy se jedná o popis očekávaného vývoje. V takovém případě se totiž nemluví o ničem jiném než o převratných změnách a radikálních proměnách. Toto napětí mezi kontinuitou, co do rizika, a převratem, co do rozvoje, je zřetelné v celém diskurzu odborníků na toto téma; zvláště zřetelné je v práci A. Deshaye, určené Úřadu parlamentu pro vědecká a technologická rozhodnutí: „Zamyšlení obsažená v předchozích kapitolách nás přivádějí k závěru, že s obsahem genetiky jasně souvisí převrat v dosavadní technologii, přesto se však tento rozvoj začleňuje do kontinuity podstupených rizik.“²⁶

Navzdory tomuto obecně sdílenému optimismu je však třeba říci, že politické rozhodnutí využít systému předběžných autorizací až do dnešní doby ve všech vyspělých zemích bez velkých obtíží převládlo, neboť *ti nejangažovanější odborníci jsou přesvědčeni, že průhlednost a kontrola jsou cenou za vyloučení rizika růstu „iracionálního strachu“ z genetiky u obyvatelstva. Domnívají se, že nedůvěra obyvatelstva a nárůst protivědeckých nálad, který podle nich bují, mají svou příčinu v neschopnosti „komunikace“, která je navíc znásobená chybějící výchovou populace. Tato analýza je překážkou, protože popírá jakoukoli možnost uznat, že i kritické stanovisko může být oprávněné, což je v demokracii šokující. A tato myšlenka není bohužel pouze dílem vědců, ale byla také převzata například Michele Rocardem při konzultaci pro Kolegium prevence technologických rizik 27. února 1989 o „problémech komunikace vědecké obce“.*

²⁶ pozn. chybí.

lišila, přičemž kvalita zvoleného řešení zásadním způsobem mění obsah ohlášené společenské smlouvy.

Je třeba poznamenat, že situace se zásadně zhoršila již tehdy, když byla odhlasována směrnice; Komise tehdy nezavedla právo na informace, které se pak v Evropském parlamentu stalo předmětem doplňovacího návrhu. Právo na informace pak bylo zrušeno, opět zavedeno a s konečnou platností znovu zrušeno, čímž se změnilo na pouhou možnost, jejíž využití bylo ponecháno volnému uvážení členských států; článek 19 však přesto zahrnuje seznam, který byl převzat francouzským právem³² a který zahrnuje určitý počet informací, jež v žádném případě nesmějí zůstat tajné.

Velká Británie patrně míří ve veřejné informovanosti mnohem dál: pozměnila totiž část Zákona č. VI o ochraně životního prostředí, aby je sladila s komunitárními směrnici. Zákon stanoví, že veškeré žádosti o šíření budou zaneseny do veřejného seznamu a že veškerá povolení budou publikována v nejméně jedné nebo více místních novinách. Průmyslníci se však snaží zúžit okruh informací, které jsou určeny ke zveřejnění. V Německu zákon o genovém inženýrství, ze dne 20. června 1990, stanoví, že veškeré žádosti o šíření podléhají veřejnému šetření, což zaručuje nejlepší možnou informovanost. Avšak tento zákon, který průmyslníci označují za příliš tvrdý, je v současné době zmírňován a není jisté, zda bude vůbec systém veřejné rozpravy nadále zachován, přičemž jedinou výjimkou by snad mohly být organismy posuzované jako nebezpečné. V Holandsku a v Dánsku jsou informace bedlivě rozšiřovány a k šíření GMO může dojít až po uplynutí lhůty, která je ponechána ekologickým sdružením na jejich reakci a kterou tato sdružení s naprostou pravidelností hojně využívají. Francie očividně nemá v úmyslu následovat tyto nebezpečné pří-

³² Skutečný obsah informací, které budou mít Francouzi k dispozici, bude znám až po zveřejnění zaváděcích předpisů.

klady, což by mělo postupně vést k vyrovnávání rozdílů zespoda.

Navzdory postranním úmyslům i rozdílnosti názorů se tedy nakonec přece jen podařilo nalézt minimální konsensus. Biotechnologové přijali systém výroby, který je kontrolován již od své experimentální části³³, stejně jako povinnost určitého zveřejňování informací, za což se jim má dostat přijetí nových technik ze stran obyvatelstva. Moratoria, úzkostlivost, ekoterorismus a obávaná roztržka mezi vědecko-průmyslovým světem a občanskou společností, by tak měly být zažehnány. Právo zde bylo povoláno k tomu, aby dostalo své tradiční zklidňující funkci a zamezilo společenským střetům. Stalo se tak na žádost vědecké a průmyslové obce, která jako první vytvořila skupiny, zamýšlející se nad tímto problémem, a to jak uvnitř jednotlivých států, tak i v OCDE³⁴ a v Evropském společenství. Ve stejné době zatím mnohé ekologické skupiny pohlíželi na biotechnologie s nadějami, neboť je předpona „bio“ podněcovala spíše k příznivému než k odmítavému postoji, jak poznamenali Přátelé Země ve svém spisu o biotechnologiích z roku 1987.

C) Politická rozhodnutí a otázka státní svrchovanosti

Z *politického hlediska* zaujaly jednotlivé státy jasně vyhraněné postoje. Brusel vytvořil první závazky. Dánsko, Německo a Holandsko hrály s kartami velké opatrnosti, Velká Británie s kartou průhlednosti a Francie triumfovala esem vědecké elity a osvíceného despoty. Další země si svou originální doktrínu nevytvořily.

³³ Ale nikoli kontrolu výzkumných témat, jak to řekl H. Curien za parlamentní debaty, 22. červen, s. 1915.

³⁴ Tato organizace hrála hlavní roli v uvědomění nutnosti vypracovat sladěné právní úpravy, aby se tak zabránilo neshodám při obchodování.

Několik významných rozhodnutí však již bylo přece jen učiněno v zákoně ze 13. července 1992.

Chevallierova zpráva³⁵ jasně definuje cíle, k jejichž dosažení má zákon směřovat: „zavedení jednotného systému pro sledování a kontrolu šíření GMO - a to jak v rámci operací za vědeckými účely, tak i v průmyslovém procesu - , který by zajistil ochranu veřejného zdraví i životního prostředí, a zároveň by vytvořil příznivé podmínky pro rozvoj biotechnologií, zejména prostřednictvím dobré informovanosti a skutečné průhlednosti“. Ideologická základna je jasná: harmonický vývoj biotechnologií závisí nejen na využití tradičních nástrojů, jako jsou veřejná podpora, ochrana inovací, průmyslové patenty a další, ale je také přímo podmíněn sledováním, kontrolou, informovaností a průhledností. S tímto přesvědčením se D. Chevallier horlivě zasazoval o široce pojaté převzetí směrnice do francouzského práva, přesto se mu však jeho záměr nepodařilo zcela naplnit.

Celkové hledisko Senátu bylo téměř přesným opakem stanoviska zpravodaje Národního shromáždění, přestože u mnoha konkrétních bodů panovala mezi oběma komorami shoda. Ve svém posudku o směrnici, jejímž cílem je „uvést v soulad rozvoj biotechnologií s bdělou péčí o ochranu životního prostředí“, vyjádřil P. Laffitte mínění, podle něž směrnice patrně „nenalézá ani vyvážený, ani uspokojivý kompromis mezi těmito zájmy“. Věnuje ostatně významnou část své zprávy zdůrazňování technologického a ekonomického rozvoje, který lze od biotechnologií očekávat³⁶, a nezbytnosti „rozhodné akce“, která by napomohla rozvoji trhu, „který nevstane sám od sebe ze země“, i když nic z toho není předmětem tohoto zákona. Tato část zprávy mu totiž slouží jako oprávnění jeho kritiky evropské právní úpravy, obsažené v druhé části. Jak se zdá, jeho postoj je

přítom sdílen většinou členů senátorské komise, pověřené tímto spisem. Zdůrazňován byl především přínos biotechnologií pro rozvoj regionů (Albert Vecton), jejich význam pro zemědělství, náskok Francie (F. Lesein), bylo vyjádřeno znepokojení nad systémem umožňujícím únik do zahraničí (F. Lesein) a konečně byl vyzdvižen „náskok“ Francie v oblasti šíření (s. 43). Analýza rizik a nezbytnost souhlasu obyvatelstva s biotechnologiemi zůstávaly na druhé straně dosti stručné.

Hlavní snaha Senátu spočívala v omezení účinků, jimiž by nová společenská smlouva mohla porušit zachování tajemství ohledně těchto záležitostí, a soustředila se proto jednak na snížení účasti ekologických sdružení ve vyhodnocujících komisích, jednak na omezení práva obyvatelstva na informace³⁷. Vyňala toto právo z článku 11 návrhu zákona, který se stal článkem 12 poté, co Národní shromáždění toto právo opět ustanovilo. Přestože však byl tento zákon nakonec přijat, což je jistě důležité, jeho zřízení je odkázáno na výnos Státní rady.

Jak může být toto právo naplněno? Je vůbec možné porovnat hodnotu jednoho plakátu na radnici a jedné informace v místním deníku? Bezpochyby nebude snadné rozpoznat, v jakých případech můžeme prohlásit, že právu na informace bylo učiněno za dost.

V každém případě má právo na informace menší dosah, než návrh nepřijatý Národním shromážděním, který spočíval v požadavku veřejného šetření pro každé zkušební povolení šíření (vypuštěný pozměňovací návrh č. 18, viz velmi charakteristická debata v senátu z 22. června 1992, s. 1914, během níž se požadované veřejné šetření pro každé omezené použití biotechnologií proměnilo, „po konzultaci s France Nature Environnement a s několika věhlasnými vědci“,

³⁵ č. 2709.

³⁶ Zpráva č. 276, s. 18 atd.

³⁷ Pouze komunistická strana se jasně postavila proti, srov. příspěvek D. Didard-Roydeta 21. dubna 1992, s. 899 a 702; srov. druhé čtení v senátu, Laffittova zpráva č. 426, s. 18.

„která vždy projevovала svou rozumnost a snahu o vyváženost v oblasti nařízení na ochranu životního prostředí“.³⁹

Podání problematiky ve vystoupení S. Royal, ministryně životního prostředí, je opravdovým slovníkem přejatých myšlenek⁴⁰. Dozvídáme se, že „věda kráčí kupředu rychleji než člověk“, což je podivuhodné tvrzení, vyvolávající dojem, že věda není lidská; dále je prý třeba „začlenit tuto entitu do právního rámce“, aby práce mohly pokračovat, aby však byla současně „zajištěna vždy a všude kontrola, prostřednictvím naší inteligence, případných sklouznutí či nepředvídaných problémů“.⁴¹ Naše inteligence (lidská) nám tedy musí pomoci bojovat proti chybným krokům vědecké entity (ne-lidské): to by mělo být, podle ministryně, „posláním legislativního kroku“. Následně jsou připomínána „nezbytná“ opatření pro vyloučení „nezvratných“ účinků. Je také třeba „předvídat rizika a zažehnat obavy“. Konečně se také jedná o „uspokojivý rámec“ pro rozvoj vědy „v dlouhodobé perspektivě“. Kolik to magických slůvek na tak málo řádků!

Národní shromáždění přesto uspělo a ustanovilo právo sdružení na stížnost (čl. 32.), pokud mohou uplatnit jako argument přímé či nepřímé poškozování kolektivních zájmů, jež mají tato sdružení za úkol chránit, přičemž toto opatření pouze naplňuje principy obecného práva.

II. Konceptuální problémy a konstituční křehkost nové společenské smlouvy

Jestliže si v nejisté situaci zásada opatrnosti vynucuje režim jednotlivých povolení pro uvedení na trh, vyhodnocených případ od případu, úroveň našich znalostí by měla postupně narůstat, což by mělo umožnit snadné rozpoznání

³⁹ 21. duben 1992, s. 695.

⁴⁰ Ministryně ostatně přiznává, že o geneticky modifikovaných organismech přemýšlí na základě modelu želv Ninja svých dětí, 21. duben, s. 694.

⁴¹ Zasedání z 21. dubna 1992, Úř. list z 22. dubna 1992, s. 693.

určitých typů situací a genetických konstruktů a jejich přímou klasifikaci do třídy neohrožujících; režim restrikcí by se tedy měl vyvíjet ve stále svobodnější systém, přičemž by platilo, že *myšlenka opatrnosti nachází své završení ve zkušenosti*. Logicky bychom měli po určité době dospět k dualistickému systému, jenž by na jedné straně zaručoval svobodu podnikání pro určité typy produktů, zatímco kasuistika by byla nadále uplatňována pro málo známé produkty nebo postupy a samozřejmě na produkty nebo postupy, které spadají do nebezpečných kategorií *per se*. Uvědomujeme si přitom, že většina koncepcí, které využívají rozličné právní úpravy, jsou v podstatě nástroje sloužící k přechodu ke svobodnějšímu režimu, což není samo o sobě nic šokujícího, pokud ovšem tyto koncepce nebudou využívány jako opravdové válečné stroje určené k minimalizaci zavedeného systému. Zajisté je těžké zjistit, v jakém rytmu a jakým způsobem je třeba tento systém rozvíjet.

A) Koncepce obeznámenosti

Princip obeznámenosti, pocházející z anglo-amerického prostředí, představuje legitimní koncepci, přestože otevírá dveře všem možnostem destrukce systému⁴². Pokud kasuistika či empirická zkouška vazeb mezi každým jednotlivým GMO a ekosystémem, na který je GMO schopen působit, spočívá v samotném základu principu opatrnosti⁴³, pak si snadno představíme, že vyhodnocování každého jednotlivého organismu a každého typu genetického konstruktů zvláště nepotrvá věčně, jako by se pokaždé jednalo o první vyhodnocení. Hlavní úkol vědecké činnosti bude spočívat

⁴² „Field testing genetically modified organisms: framework for decisions“, National Academy of Sciences, 1989, National Academy Press, Washington D.C.

⁴³ Ve své obhajobě důvodů pro zavedení směrnice Komise upřesňuje, že schvalovací procedura případ od případu má tu výhodu oproti obecně platným schvalováním, že „ponechává určitou zodpovědnost na osobě, která provádí formální ohlášení. V tak málo známé oblasti jako je tato musí ostatně rozhodnout (...) vyplýnout z dialogu mezi ohlašovatelem a kompetentní autoritou.“

znalosti o dlouhodobém fungování organismů v ekosystémech a uchovávat v paměti záznamy o tom, co do nich bylo vloženo. Právě tuto funkci bychom mohli nazvat tvorbou vědecké judikatury. Takové studie základního výzkumu jsou přitom nákladné a těžko nacházejí subvence; zákon tak vposledku zavazuje průmysl k financování základních poznatků, které umožní lépe chápat rizika těchto nových výtvorů.

Pokud jde o neproveditelnost dlouhodobé předpovědi, všechny systémy zavádějí mechanismus sledování, který se opírá o myšlenku, podle níž jsou dceřinné organismy, vzešlé z GMO, svou podstatou rovněž GMO. Jedná se o něco podobného jako u ostražitosti ve farmakologii. Když si uvědomíme počet transgenních organismů, které budou postupně rozšířeny, jeví se tato povinnost z dlouhodobého hlediska jako těžko udržitelná. A přece přes veškerou obtížnost všech těchto povinností chybí v tomto kontrolním mechanismu určité centrum stálého dohledu, který by napodobovalo model epidemiologických ústavů a které by sloužilo, pokud by to situace vyžadovala, jako krizové centrum. Epidemie AIDS prokázala jak užitečnost těchto center, tak jejich početní nedostatek. Pojem epidemie, ať jde o klasický nebo genetický typ,⁴⁴ je dnes ostatně příliš opomíjen, přestože se XXI. století může stát stoletím epidemií v důsledku konstantního růstu oběhu živého zboží a osob.

B) Procedura po etapách

„Vzhledem k tomu, že zavádění GMO do životního prostředí musí probíhat podle zásady posloupnosti po etapách, je třeba toto postupné zavádění chápat tak, že má být limitace GMO snižována a jejich výroba rozšiřována postupně, po etapách, ale pouze a jedině tehdy, pokud vyhodnocení předchozích etap z hlediska ochrany lidského zdraví a životního prostředí naznačuje, že je možné přejít k další etapě.“ Tato metoda

⁴⁴ Bylo by třeba nového pojmu, ale jakého?

postupného snižování limitací pro GMO, která je zapsána v záhlaví směrnice, by měla mít platnost zlatého pravidla opatrného šíření. Přesto však v ní i její nejnadšenější zastánci začínají pociťovat určitá konkrétní vnitřní omezení. Stále více jsme totiž přesvědčeni o tom, že první etapy (pěstování v květním izolačním sáčku, pěstování na poli, kde druh je izolován) neznamenaají ve skutečnosti žádné odstranění limit, které ovšem jedna etapa prudce přeskočí ve smyslu neomezeného rozšíření. Jinými slovy, fakt postupu přes několik po sobě následujících etap by byl pouhou iluzí; od různých forem omezení se totiž automaticky přechází ke zrušení limit. Pokud tomu tak vskutku je, pak by to znamenalo naprostou nepoužitelnost jednoho z důležitých nástrojů uplatňování principu opatrnosti.

C) Vůle rozčlenit vyhodnocování do sektorů

Koncepce obeznámenosti, která slouží v první řadě k přechodu na zjednodušené evaluace, posléze též k návratu k obecnému právu, může těžko fungovat osamoceně. Musí nalézt technické nástroje, které ospravedlní přechod z neznámého na známé. Prvním nástrojem je nástroj technických norem; druhým je více či méně celkové upuštění od praktického přístupu, který podle myšlenky svých zakladatelů zahrnoval identická horizontální vyhodnocení, ať byl typ produktu získaného z genového inženýrství jakýkoliv. Tento přístup je pak nahrazen postupem zvaným „vyhodnocení produktu“, kdy se každý typ výrobku stává předmětem vyhodnocení ze strany úřadů, které jsou zvyklé na hotové výrobky v jejich tradičních podobách (léčiva, rostliny, potraviny). Tyto dva přístupy si sice neodporují, ale posun od jednoho směrem ke druhému poodhaluje změnu v nahlížení problému.

Takovýto přístup se začíná prosazovat také v samotných úřadech Společenství, což se zprvu může zdát překvapivé, neboť toto stanovisko popírá sám základ směrnice, která je radikálně horizontální. Tato změna by však nikoho překvapovat neměla: tato směrnice, navržená Ústředním výborem XI (ochrana konzumentů a životního prostředí), se nikdy netěšila oblibě Ú. V. III (průmysl), ani Ú. V. IV (zemědělství), a dokonce ani Ú. V. XII (vědy, technologie), který je pověřen nalezením vhodného rámce pro biotechnologie a který v sobě zahrnuje různé myšlenkové proudy: zatímco jeden směr věnuje zvýšenou pozornost politické nutnosti „průhlednosti“, druhý proud se zajímá především o rizika v podobě ekonomických potíží. Z této situace pak vyvstávají rozličné projekty vertikálních postupů, které se mají týkat biopesticidů, farmaceutických výrobků, „nových typů potravinářských produktů“ a dalších. Proto také francouzský zákon, v čl. 17, odkazuje na výnos Státní rady, podle něž mají být stávající kontrolní postupy, jako například ty, které se vztahují na léky, přizpůsobovány tak, aby byly v souladu s kap. II zákona z 13. července (uvedení na trh).

Zajisté přitom zůstáváme u předběžného vyhodnocování rizik, to je však svěřeno úsekovému úřadu, který podle logiky této hypotézy nemůže zahrnovat tolik biotechnologických „specialistů“. Můžeme se ptát, zda bude zavedení dílčích, sektorových technik a teorií takovým přínosem, jakým by mohla být „vědecká judikatura“, která by vyplynula z posudků prováděných komisemi obecně orientovaných i specializovaných biotechnologů, v nichž by zasedali odborníci z různých oblastí. Je rovněž otázkou, zda budou dílčí úsekové úřady, které mají používat postupů podobných směrnici 90-220, skutečně také tak přísné.

Hlavní nejistota se však týká totožnosti procedur, kterých má být užíváno: týká se totožnost procedury pouze principu předběžného povolení a práva na informace, nebo v sobě zahrnuje také mechanismus umožňující jednomu státu odpo-

rovat šíření v druhém? To vše je sice pravděpodobné, nic z toho však není jasně formulováno. Státům se většinou tento nový přístup velmi zamlouvá.

Velká Británie vždy pokládala směrnici za pouhý provizorní systém, který umožňuje obecnou úpravu problematiky biotechnologií, dokud nebudou odhlasovány jednotlivé dílčí směrnice. Během této doby již bylo započato s vypracováním typologie výrobků, které by v budoucnu měly být vynechány z oblasti, kterou tato směrnice pokrývá.

Můžeme se ptát, kdo bude ve Francii onou oprávněnou „administrativní autoritou“, které zákon svěřil rozhodovací moc ve věci šíření. Komise genového a biomolekulárního inženýrství sice představují zkušební instance, nejsou však pověřeny rozhodováním. Tato či pravděpodobněji tyto rozhodující instance budou jmenovány v prováděcích vyhláškách, případně spolu s dalšími poradními orgány. Tato situace přitom není typická pouze pro Francii.

Avšak volba úřadů pověřených rozhodováním v jednotlivých zemích se značně liší, což v budoucnu možná přinese problémy. V Holandsku a v Dánsku je rozhodující instancí samotné ministerstvo životního prostředí. Ve Velké Británii se resort životního prostředí dělí o tuto moc s Health and Safety Executive, zatímco v Německu jsou konečná rozhodnutí ponechána na Federálním úřadu zdraví. Zdá se, že Francie má v úmyslu přenechat rozhodování různým pověřeným ministerstvům, jichž se problém GMO dotýká, přestože se ve skutečnosti jedná o „technická“ ministerstva, o nichž nelze říci, že by měla nejlepší předpoklady pro zaujetí kritického stanoviska a otevřeného postoje při zvažování sociálních dopadů šíření: ministerstvo zemědělství má rozhodovat pro otázky rostlin a živočichů, ministerstvo průmyslu o léčivech, ministerstvo životního prostředí pouze o prostředcích určených k odstraňování znečištění. Není náhodou, že právo veta, které Ségolène Royal přislíbila ve svém příspěvku

mezi ne-vědci, kteří budou velmi rychle přetíženi odborností spisů, a kompetentními vědci, kteří jsou ale téměř všichni zapojeni do výzkumných struktur, jež jsou vždy v nějakém blízkém vztahu k těm výzkumům, o nichž má být rozhodováno. Navíc jsou tito vědci často svazováni soukromými zájmy prostřednictvím různých výzkumných kontraktů. Sdružení, která jsou v tuto chvíli zcela mimo hru, budou mít mnoho těžkostí s ustavením sítě odborníků.

Samotné úřady však budou mít potíže se zavedením spolehlivých a kompetentních struktur, které bude záviset na volbě vyváženého poměru vědců podle rozdílných vědeckých oborů, jichž se to týká. Čím více zdůrazňujeme úlohu genetických inženýrů v komisi, tím větší riziko podstupujeme vzhledem k organismům, jejichž vlastní vývoj v ekosystému je podceňován. Při prvním sestavování komise nesporně chyběli biologové populací, ekologové a znalci plevelných druhů. Od té doby již bylo dosaženo poněkud větší rovnováhy. Ve Velké Británii čítá ACRE již dva roky celkem šest ekologů, mezi nimiž je jeden hydrobiolog, jeden biolog populací a od nedávna také jedna prestižní zástupkyně Green Alliance. V Holandsku se vědecká komise skládá z jednoho profesora vědy o životním prostředí, jednoho profesora fytopatologie, jednoho imunologa a jednoho ředitele ekologického výzkumného ústavu.

Je nutné si všimnout toho, že zákon ze 13. července 1992 přináší určitou možnost, která není ve Francii častá. Článek 3-I, odstavec 4, dává každému členu komise možnost uplatnit svůj názor nezávisle na ostatních, pokud nesouhlasí s názorem většiny. Předpokládá se, že této možnosti budou využívat především zástupci občanské společnosti. Pokud se však nad tím zamyslíme, musíme se ptát, zda by nebylo užitečné včlenit mezi vědce shromážděné v Komisi „stálé obhájece ekosystémů“, kteří by představovali svého druhu „dávlovy advokáty“ a byli by pověřeni výhradně zkoumáním dopadu GMO z hlediska ekosystému - mělo by tedy

jít o právníky, kteří by v sobě nesli také některé schopnosti vědců!

E) Geopolitická struktura rozhodování

Genetické riziko bylo zprvu vnímáno jako na jedné straně potenciální, avšak zároveň svou vlastní povahou nezvratné, na druhé straně také jako potenciální, ale přitom svou povahou nadnárodní. Živé organismy se totiž rozmnožují a přestože si můžeme dobře představit vybití celého stáda transgenního hovězího dobytka až do posledního kusu, víme, že je nemožné doufat v odstranění jediné plevelné rostliny, která se stala rezistentní, jediného transgenního rybího dravce nebo jediného mikroorganismu, který se stal patogenním; přinejlepším se můžeme pokusit o kontrolu jejich vývoje.

Určitý počet zvrácených účinků lze navíc rozeznat až po uvedení na trh; moderní ekonomika přitom funguje tak, že mnohé z produktů, o které jde, budou masově uvedeny na trh na velmi rozlehlém území. Můžeme citovat příklady trhu s pivem, s kvasnicemi nebo se sýrem. Produkty sloužící ke kvašení jsou rozšiřovány v rámci mezinárodního obchodu, alespoň pokud jde o pivo a kvasnice, a jediný negativní účinek by se rovnal takřka automaticky negativnímu účinku světového formátu.

Z toho vyplývá, že veškeré šíření prováděné na jakémkoli území se týká všech okolních krajů či států a v určitém smyslu dokonce všech států na světě. Není-li stav světové politiky dostatečně homogenní na to, aby mohla být zavedena jednotná světová směrnice pro šíření, přesto je třeba uzнат legitimitu určitého práva třetí strany na zohlednění při zavádění šíření. Tato myšlenka se projevuje dvěma protikladnými způsoby.

zaujmout negativní stanovisko za podmínky, že bude vědecky podložené. I v tomto případě pak má být nalezena dohoda pod dohledem komise Evropského společenství, která zde představuje nejvyšší rozhodující instanci. Jednotlivým státům tak může být zabráněno v šíření GMO, což je logické, poněvadž každé povolení současně znamená volný oběh zboží. Přesto je toto opatření tvrdým zásahem do státní svrchovanosti, který je vnímán negativně vědci, průmyslníky i politiky, kteří v něm spatřují vměšování přísného ekologismu severských zemí do „francouzské rovnováhy“.⁵¹

Ještě větší úžas ovšem budí postoj, který úřady Společenství zvolily vzhledem k volnému oběhu zboží⁵²: zvolený princip spočívá na obecných normách přijatých všemi státy a také na svobodné možnosti těchto států organizovat na svou odpovědnost vyhodnocování a různé kontroly, umožňující prokázat, že je výroba v souladu s těmito normami nebo s normami vyšší úrovně, které si stát vyrábějící GMO mohl sám pro své potřeby ustanovit. Od této chvíle je už zboží v oběhu, aniž by podléhalo novým posudkům či novým kontrolám, které by chtěl eventuálně provádět stát dovozce. Posledně jmenovaný stát je tedy společným evropským právem nucen *důvěřovat* státu, který GMO vyrábí. Existuje samozřejmě určitá nejzazší možnost, jak se postavit dovozům, které by ohrožovaly veřejné zdraví či životní prostředí v zemi dovozce, avšak podmínky stanovené Soudním dvorem pro uznání legitimacy takového odmítnutí dovozu jsou natolik přísné, že se tato hypotéza stala pouhou výjimkou.

Vzhledem k tomuto systému představuje směrnice pozoruhodnou výjimku: dovoluje totiž jednotlivým státům, aby pod kontrolou Komise odmítly uvedení určitého GMO na trh všech států Společenství, čímž se tato možnost radikálně od-

⁵¹ Toto vměšování dalo ostatně příležitost k zajímavé debatě o úplné ztrátě pravomocí francouzského parlamentu při přípravě francouzského stanoviska během jednání o směrnicích.

⁵² Alfonso Mattered, „Společný evropský trh“, Ed. Jupiter.

lišuje od tradičních možností, podle nichž směl jednotlivý stát odmítnout na svém území určitý výrobek, který již byl řádně uveden do oběhu v některém dalším státě. Kromě toho platí i nadále výjimka udělovaná z důvodu ohrožení veřejného zdraví, její úloha ovšem není nijak zřejmá. Vskutku vzpurný stát se totiž proti šíření zcela jistě postaví od samého počátku a komise to neuzná. V takovém případě ovšem není jasné, jak by takový stát mohl ještě ospravedlnit své tvrzení, podle něž šíření, jehož neškodnost pro celek Společenství byla předem uznána, představuje na jeho vlastním území nějaké zvláštní nebezpečí.

Tento přemrštěný systém obecného práva, který je očividně v rozporu jak s klasickou koncepcí státní svrchovanosti, tak s evropským právem, lze ospravedlnit pouze jediným faktem, totiž schopností GMO překračovat hranice států ze své vlastní iniciativy, a nikoli pouze vývozem, a dále nezvratností podobného rozšíření. Zde tedy pozorujeme určitý specifický ráz, který se zakládá v samotné přirozenosti živých organismů, tj. ve schopnosti autoreprodukce, ale také v jejich schopnosti samostatného pohybu, narozdíl například od léčiv či potravinářských produktů, třebaš i živých.⁵³

V rámci dobře známé problematiky globálního a lokálního ovšem geopolitická struktura rozhodování představuje ještě jedno omezení. Současná zkušenost, přestože je příliš krátká na to, abychom z ní mohli odvodit zcela jisté závěry, ukazuje existenci určitého napětí mezi rozhodujícími instancemi centralizované moci, podle nichž nesmí kontrola biotechnologií v žádném případě bránit jejich rozvoji, a instancemi místními, které jsou vůči GMO většinou rezervované. Toto napětí ostatně není všude stejné, některé místní úřady se totiž samozřejmě snaží přilákat investory.

⁵³ Obsah směrnice ovšem nerozlišuje mezi produkty, které se pohybují samy od sebe, a ostatními; přidržujeme-li se tohoto principu, pak nelze považovat za zcela legitimní to, že jsou ne-autonomní produkty podrobeny stejně striktnímu systému kontroly. V současné chvíli se situace přiklání bezpochyby k onomu zcela nově pojatému základu pro genové inženýrství, který je však méně přesvědčivý.

Aniž by dospěla k takto zobecňující reflexi, sama historie se ve stejné době stane dějištěm srovnatelného posunu, ztělesněného Simiandovou⁴ kritikou studia jedinečných institucionálních prvků, politických událostí a nejvýznamnějších postav dané doby. Zájem o každodennost, běžné jevy a dlouhé trvání - krédo školy *Annales* - otevřel cestu sblížení historie a antropologie. Idylické soužití vrcholí po druhé světové válce souběžným rozvojem strukturální historie a strukturální antropologie. Setkání obou disciplín, k němuž dochází, když se dlouhé trvání proměňuje ve věčnou strukturu, je přesto stále něčím problematickým. Odpovědí na Braudelovy úvahy o „nevědomých dějinách“ a „strukturálním čase“, které jsou krajními teoretickými ústupky, jež může historie antropologii učinit,⁵ je tak lakonická poznámka Lévi-Strausse:

pokud si historie činí nárok na nějaký platný význam (*signification*), je už tímto záměrem odsouzena k tomu, aby vybírala určité oblasti, epochy, skupiny lidí a určité jednotlivce v těchto skupinách, a aby jim dala vystoupit jako odděleným útvarům na pozadí kontinua, jež je dobré právě jen k tomu, aby tvořilo toto pozadí.⁶

Ať už se však antropologický a historický strukturalismus chtějí spojit nebo vzájemně odlišit, brzy se stanou předmětem stejné kritiky.

V oblasti antropologie ohlašuje již roku 1961 Evans-Pritchard nutnost obratu k historii: „Neshledávám žádný zásadní rozdíl mezi sociologickou historií a tím, co někteří antropologové s oblibou nazývají společenskou dynamikou

⁴ F. Simiand, „Méthode historique et science sociale“, *Revue de synthèse historique*, 1903 (reedice v *Annales ESC*, 15, č. 1, 1960, str. 83-119).

⁵ Ovšem vždy s krajní opatrností: „v jazyce historie (tak jak si ji představuji) nemůže existovat dokonalá synchronie“; F. Braudel, „histoire et sciences sociales: la longue durée“, *Annales ESC*, 13, č. 4, 1958, str. 752-753 (reedice v knize *Écrits sur l'histoire*, Paříž, Flammarion, 1969, str. 62 a 63).

⁶ C. Lévi-Strauss, „Histoire et dialectique“, *La pensée sauvage*, Paříž, Plon, 1962, str. 324-357 („Historie a dialektika“, *Mýšlení přírodních národů*, Praha, československý spisovatel, 1971, str. 354, překlad upraven).

nebo diachronickou sociologií nebo studiem společenských změn nebo procesní analýzou (*sic!*). V širokém slova smyslu bych ostatně řekl, že sociální antropologie a historie jsou dvěma obory společenské vědy či společenských studií.“⁷ V Evropě se touto cestou vydají badatelé jako Georges Balandier,⁸ Pierre Bourdieu⁹ a později Jack Goody,¹⁰ kteří budou každý svým způsobem trvat na nutnosti neoddělovat antropologii od historie společenských změn. V oblasti historie se v Itálii na konci 70. let díky obnově výzkumného směru nazvaného „mikro-historie“¹¹ rozvíjejí velmi pečlivě vypracované kritiky zdůrazňování dlouhých časových období a „mentalit“. Zatímco ze vzájemného ovlivňování, jež k sobě částečně váže dobrodružství školy *Annales* a strukturální antropologie, se zrodila celá řada komentářů,¹² hodnocení rozdílů mezi touto antropologií a mikro-historií nevyvolalo stejný ohlas.

Paradox, k jehož uchopení a překonání by následující text chtěl přispět, je přesto přinejmenším fascinující: antropologie - která se v zásadě, skrze práci v „terénu“, snaží pochopit své současníky, jednající a projevující se v rámci specifických společenských a kulturních světů - svůj pohled velmi často upírá za hranice přítomných skutečností, a to s úmyslem rekonstruovat určité společnosti (které přitom pozoruje „v přímém přenosu“) nebo znovu promyslet obecné filosofické problémy; zatímco mikro-historie, zbavená veškeré žité zkušenosti faktů, usiluje naopak o velmi pečlivě

⁷ E. E. Evans-Pritchard, „Anthropologie et histoire“, *Les Anthropologues face à l'histoire et à la religion*, Paříž, PUF, 1974, str. 49-72 (1. vyd. 1961).

⁸ Srov. G. Balandier, *Sociologie actuelle de l'Afrique noire. Dynamique des changements sociaux en Afrique centrale*, Paříž, PUF, 1955.

⁹ P. Bourdieu, *Algérie 60. Structures économiques et structures temporelles*, Paříž, Éd. de Minuit, 1977; a ve spolupráci s A. Sayadem, *Le Déracinement. La crise de l'agriculture traditionnelle en Algérie*, Paříž, Éd. de Minuit, 1964.

¹⁰ Srov. J. Goody, J. Thirsk, E. P. Thompson, eds., *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200-1800*, Cambridge, Cambridge University Press, 1976; J. Goody, *La raison graphique. La domestication de la pensée sauvage*, Paříž, Éd. de Minuit, 1979.

¹¹ Srov. G. Levi, „On Microhistory“, ve sb. P. Burke, ed., *New Perspectives on Historical Writing*, Oxford, Polity Press, 1992, str. 93-113.

¹² Srov. F. Dosse, „Clio en exil“, *L'Homme et la société*, 95-96, 1990, str. 103-118.

tní *Geistesgeschichte*).¹⁷ Malířské znaky jsou zde paradigmata, to jest typickými modely zkoumanými na základě analogie v různých podobách podle rejstříků, v nichž se mohou objevovat. Stoupeneci mikro-historie přenesli tento postup do oblasti společenských dějin: zdánlivě velmi anekdotická fakta jim umožnila „uchopit hlubší skutečnost, která je jinak nedosažitelná“.¹⁸ Dosáhnout tohoto cíle lze jen za předpokladu, že máme k dispozici dokumentární a metodologické prostředky, umožňující spojit jedinečnou historickou událost se širšími systémy dat a významů.

Na základě dokumentů z procesu s jedním furlandským mlynářem, vyslychaným 28. září 1583 inkvizicí, nebo z řady obvinění z čarodějnictví tak mohl Ginzburg podniknout zároveň pečlivě podrobné a široké zkoumání staré venkovské kultury ústní tradice. Historik porovnává jednotlivá prohlášení „kacíře“ Domenica Scandelly s texty, jimiž se inspirovaly jeho úvahy o původu světa, pravé povaze Krista nebo podivínství duchovenstva. V odchylkách, které oddělují doslovné znění knih čtených mlynářem od obsahu jim podávaných vysvětlení, lze zachytit výběžky specifického myšlení: toho myšlení, které venkované (nezávisle na vzdělánecké kultuře vládnoucích vrstev) rozvíjeli již po staletí. Její hmatatelné stopy nacházíme rovněž v tom, co prohlašují *benandanti*, vesničané ze severu Itálie, kteří na konci 16. století tvrdí, že bojují „pro víru Kristovu“ a „lásku k úrodě“ s bandami čarodějů oddaných ďáblu, kteří jsou původci nouze.¹⁹ Téměř militantní projev, jímž se vyznačují *benandanti*, si stejně jako projev rozumářského mlynáře vypůjčují své odkazy (obrazy, argumenty, důkazy) z regionálního kulturního základu, jemuž inkvizice vtiskne stereotypní nálepkou „čarodějnictví“. Ozřejmit jeho bohatost, a přitom neztratit ze zřetele příležitostné záměry obviněných

¹⁷ C. Ginzburg, *Mythes, emblèmes, traces...*, str. 58.

¹⁸ Tamtéž, str. 146.

¹⁹ C. Ginzburg, *Les Batailles nocturnes. Sorcellerie et rituels agraires aux XVIe et XVIIe siècles*, Paříž, Flammarion, 1984 (1. francouzské vyd. 1980).

a jejich soudců, samozřejmě vyžaduje okliku přes proměny vlastní renesanci, přes folklór a dějiny představ. Noční bitvy, při nichž se *benandanti* vyzbrojují lodyhami fenyklu, mohou připomínat rituál, během něhož je na venkově vyháněna a Létem porážena Zima a při němž spolu bojují dvě skupiny mladých lidí, z nichž každá představuje jedno z obou soupeřících roční období. Ginzburg však poznamenává, že tato analogie je pouze formální v té míře, v níž „je zřejmě obsah obou rituálů naprosto odlišný. Souboje Zimy a Léta symbolizují poklidné střídání ročních období, které se vyznačuje nevyhnutelným vítězstvím Léta. Naopak bitvy, v nichž se utkávají *benandanti* a čarodějnice, jsou střetnutími s nejistým výsledkem, v němž se mezi blahobytem a nedostatkem odehrává skutečný boj, jakkoli není veden podle přesných pravidel rituálu. Protiklad staré a nové roční doby je zde prožíván dramaticky, jako bitva, která rozhoduje o hmotném přežití společenství.“²⁰ *Benandanti* bezpochyby čerpají z evropských venkovských tradic, avšak včleňují je do rámce nových úkonů, které odpovídají specifickým problémům jejich doby. Vidíme, že mikro-sociologická analýza umožňuje uchopit takzvaně „symbolická“ chování v kontextu s konkrétními společenskými otázkami a ve vývoji, aniž by odkazovala k hypotetickému uzavření systémů.

Mikro-historie nejenže neodděluje svědectví, která by povýšenější postup mohl jednoduše pokládat za anekdoty, od mnohotvárných souvislostí, jejichž jsou účastna, ale zakládá samu svou legitimitu na výslovně nárokováném vztahu mezi „mikro“ a jeho souvislostmi. Z prvořadé pozornosti k tomu, co jednotliví aktéři v daném okamžiku skutečně říkali, odpovídali a brali v úvahu, pak vyplývá otázka měřítek interpretace jevů. Analýza, která se zprvu odehrávala na rovině situace nanejvýš jedinečné v čase i prostoru, pak vede k vysvětlení v rámci mnohem volněji vázaných na danou událost; tyto rámce jsou chápány jako sled jednot-

²⁰ Tamtéž, str. 45.

Například rituály - nebo alespoň praktické úkony zařazené pod tuto hlavičku - neustále přeskupují svou režii: vnášejí do ní obrazy, gesta a promluvy, které jsou charakteristické pro různé situace a doby, ale přesto odpovídají nové okamžité situaci. Sloučení kontextů různého původu v rámci jedné jedinečné praxe dává této praxi její skutečnou evokativní sílu. Votivní slavnost svatého Marcose v Perche-Gouët zahrnuje od poloviny 19. století v jednom společném protokolu datum oslav jara (1. květen) a odměřené zbožňování svatého, jenž, stejně jako kdysi francouzští králové (od Filipa I. do Karla X.²⁵), léčí krtici. Z tohoto navrštění čerpá pouť onu nadměrnou plnost významů, které dává tradicím možnost neustále se udržovat a přitom se neustále měnit.²⁶ Stejně tak se v burgundském Montbardu na Prvního máje odehrává vztyčování čerstvě uříznutých stromků na domech mladých dívek (májky), dochází k přemístování běžných soukromých předmětů na veřejná prostranství a pořádá se karneval a dělnické manifestace, což vše krystalizuje po Osvobození do jediného souboru velmi starých svátečních úkonů převrácení řádu a prvků novější aktivní politické kultury.²⁷ V obdobích společenské krize se může stát, že se tyto propojené kontexty rozpojí, znovu získají svou samostatnost, a dokonce se spolu střetnou. Ideologická krize 16. století, jeden z nejoblíbenějších terénů mikro-historických studií, tak osvětluje rozpory mezi antagonistickými myšlenkovými systémy a způsob, jímž se je ustavení „typického“ sabatu skrze procesy s čarodějnicemi pokouší překlenout. Zkoumání toho, jak se rituály a vyprávění během času proměňují, je nakonec přínosnější než synoptické analýzy, které jsou v zásadě součástí liturgií, které by měly vysvětlovat.

²⁵ M. Bloch, *Les Rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*, Paříž, A. Colin, 1961.

²⁶ A. Bensa, *Les saints guérisseurs du Perche-Gouët. Espace symbolique du Bocage*, Paříž, Institut d'ethnologie, 1978, str. 208-209.

²⁷ F. Weber, „Premier Mai fais ce qu'il te plaît.“ Réinterprétations contemporaines d'éléments folkloriques dans une petite ville ouvrière de l'Auxois“, *Terrain*, 11, 1988, str. 7-28.

To, co označujeme v případě určitého období za „kontext“, je něco velmi odlišného od toho, co běžně nazýváme „kulturou“, to jest onou hypotetickou zásobárnou uspořádaných představ, jejichž existence by předcházela praktickým úkonům a dávala jim *a priori* smysl. Kontext nebo kulturu nelze ztotožnit s referenčním rámcem; je spíše třeba chápat je jako soubor postojů a myšlenek, které mají svou vlastní logiku, avšak v určité situaci mohou být dočasně sjednoceny v jednom jediném fenoménu. Mikro-historikové uvažují o kultuře z hlediska její imanence ve společenských vztazích; je-li takto redefinována, je podle Ginzburga „jako jazyk“, takže „nabízí jednotlivci horizont latentních možností - pružnou a neviditelnou klec, v níž může jednat s vlastní podmíněnou svobodou.“²⁸

Antropologie podle všeho nepoložila dostatečný důraz na tyto problematické a nahodilé rozměry života ve společnosti. Chování a promluvy, které etnolog zaznamenává, jsou nicméně vyňaty z kontinuálního rozvoje dlouhodobě utvářených vztahů mezi osobami, které pozoruje a jimž klade otázky. Jejich nahromaděné zkušenosti, jejich hodnocení okamžité situace a bezprostřední budoucnosti ovlivňují slova a činy, které etnografický postup přetváří v „informace“. Tato data - která jsou spíše sledem jednotlivých záznamů, které výzkum podržuje jako vhodné k dalšímu promýšlení - mají své kořeny v celé řadě implicitních ohledů. Jejich včlenění do srozumitelnosti zkoumaného materiálu předpokládá krajní pozornost, věnovanou způsobu, jímž jsou spatřené a vyslechnuté věci - stejně jako sám etnolog - součástí daných situací.

Terénní badatel se života svých hostitelů neúčastní ani tak jako vychytralý pán situace, jenž by předstíral, že si hraje na Indiány a přitom si uchovával své vlastní skryté, ovšem bedlivě pozorují vědecké „já“, ale spíše jako špión s velmi

²⁸ C. Ginzburg, *Le Fromage et les Vers. L'univers d'un meunier du XVIe siècle*, Paříž, Aubier, 1980, str. 16.

sociálními fakty³² a uchopovat společenský prostor nikoli jako jednotvárné kontinuum, ale skrze jeho členění. Přesto má stejnou nevýhodu jako všechny teorie korespondencí: neumožňují uchopit ani dějinné zřetězení společenských proměn ani jedinečnou úlohu, kterou v něm může hrát každý jedinec. Tuto obtíž lze překonat pouze tak, že se uchýlíme k pojmům strategie a životní dráhy, skrze něž je možné vrátit aktérům určitou volnost jednání a které umožňují rekonstruovat jeho smysl. V této míře se výpovědi, které zkoumání pomocí rozhovorů shromažďuje, vztahují ke skupinám, jichž jsou mluvčí členy, a odhalují úmysly, naděje a zklamání, jimiž se vepisují do stále probíhajících dějin. Takže jakmile shromažďujeme „ústní“ tradice po dlouhou dobu pomocí stejných postav, jako jsme to mohli provádět například v Nové Kaledonii, ukazuje se, že jsou velmi proměnlivé.

Obecně vzato, výpovědi nelze uzavřít pouze do postavení nebo životních drah mluvčích. Je zcela zjevné, že vstupem do vzájemné komunikace otevírají rovněž sémantické, a tím také společenské prostory, jejichž struktura a zabarvení nepředstavují věrnou kopii těch, které jim předcházely. Kontinuita společenské skutečnosti je samozřejmě zaručena řečovými akty, ale tyto akty nejsou nikdy jisté, ukrývají v sobě schopnost samovolně se propojovat více různými způsoby a obracet se částečně nepředvídatelně na akty sobě podobné, a právě proto obsahují možnosti dalšího rozvoje a proměny. Ukazuje se, že funkce řečových aktů jsou rozmanité: někdy pronášené výroky pouze potvrzují společenská postavení mluvčích (prohlášením „schůze je zahájena“ potvrzuje předseda, že je jako takový jediný, kdo může zahájit schůzi); jindy pozměňují průběh věcí svým vlivem na posluchače, jenž je tak mocný, že osoby rozpravou přesvědčené mění své názory, své postoje, a dokonce i své základní hodnoty, které měly až doposud sílu zákona. Můžeme tak ukázat, jak promluva, která se pohybuje v rámci, jenž Jean-Louis Siran

³² É. Durkheim, „Les Règles de la méthode sociologique“, Paříž, PUF, 1963 (1. vyd. 1895).

trefně nazývá „prostorem přijatelnosti“,³³ dokáže zapříčinit zrod ustupujících nebo rostoucích společenských polí, jak obnovuje, utváří a rozbíjí svět.³⁴ Zbývá už jen dohlédnout na to, abychom promluvu nikdy nezvěcnili do kategorií *sui generis*, transcendentních vzhledem k praxi, ale abychom ji sledovali v její skutečné cirkulaci.

Můžeme pak například prokázat, že vyprávění, která se antropologům zlíbilo označit za „mýty“,³⁵ se předtím, než případně inspirují transkulturní meditace, zcela pragmaticky účastní společenské mikro-historie, kterou znají vypravěč a jeho posluchači. Toto „sdílené vědění“³⁶ je v rámci vyprávění neustále mobilizováno obrazným systémem narážek, nápovědí a náznaků, jimž člověk, jemuž je „řeč kmene“ cizí, nemůže rozumět. Smysl nelze uchopit zvenčí; odhaluje se pouze tehdy, dokáže-li pozorovatel umístit dané vyprávění do pole výpovědí, které mu předcházejí a následují po něm. Tento interaktivní a komunikační rozměr „mýtu“ zjednává přístup k jeho srozumitelnosti a jeho bezprostředním funkcím. Hravé a taktické účinky, příležitostné konstrukce, uchylování se k citacím a klíčům nabízeným pod pláštěm sledu zdánlivě fantaskních obrazů, to vše odkazuje k implicitnímu vědění, ke společné morálce a společným dějinám. Rétorické umění spojuje formu s obsahem, povahu vyprávění s kontextem jeho vypovídání a s totožností vypravěče. Zvolený typ výpovědi, její výstavba, figury

³³ J.-L. Siran, „Rhetoric, Tradition and Communication: the Dialectics of Meaning in Proverb Use“, *Man*, 28 (2), 1993, str. 225-242.

³⁴ Jak ukazuje například Bergmann na příkladu drbů, „kontext nelze ztotožnit s vnější a normativní proměnnou, kterou jsou aktéři nuceni následovat, ale je třeba jej vidět *uprostřed* konverzace, kterou spolu aktéři vedou skrze svá jednání, aby z ní tak učinili rámcem interpretace svých jednání“ (J. R. Bergmann, *Discreet Indiscretions. The Social Organization of Gossip*, New York, Aldine-de Gruyter, 1993). Děkuji Christiane Bourgeriové, že mne na toto dílo upozornila.

³⁵ Srov. A. Bensa a J.-C. Rivierre, „De l'histoire des mythes. Narration et polémiques autour du rocher Até. (Le mythe et ses métamorphoses)“, *L'Homme*, 106-107, 29 (2-3), 1988, str. 263-295.

³⁶ F. Hartog, *Le Miroir d'Hérodote, Essai sur la représentation de l'autre*, Paříž, Gallimard, 1980, str. 27.

Jak prokázal Johannes Fabian,⁴² psaní etnografických textů v přítomném čase zakrývá protimluvy, zlomy, otřesy společenského života, a na oplátku jakýmsi očištěním reality zdůrazňuje vše, co má ve společnosti normativní povahu. Nehybný čas etnologie připomíná čas anatomie, která zachycuje tělo v simultánnosti jeho netečných částí.

Etnologové své informace z terénu datují jen vzácně. Také členové studovaných společností by se tedy měli vyjadřovat bez odkazování k jakékoli časovosti. Tímto dvojím opomenutím etnografie naznačuje, že popisuje „systémy“, které odolávají zubu času. Historikové se někdy podivují této absenci orientačních bodů, která společností propůjčuje určitou nečasovou nehmotnost. Tím, že se nejraději vyjadřuje v přítomném čase, jako by antropologie chtěla učinit ze synchronie klíčové slovo svých interpretací, a zároveň tak potlačit onu palčivou nostalgii po minulosti, která se v ní často ozývá. Stává se dokonce, že do středu pozornosti etnologů se nedostávají společenské jevy, které se jim samy bezprostředně nabízejí, ale jejich stopy v pamětech, v předmětech, nebo ve způsobech chování, pokládaných za „zbytkové“. Etnologie náboženství se tak s obzvláštní oblibou věnuje interpretaci současných náboženských projevů a kultur z hlediska přežívání a synkretismu. Ovšem vztahení například některých prvků dnešní praxe guadeloupského léčitelství ke staré tradici, pocházející z doby otroctví, vysvětluje mnohem méně než ukázání toho, jak se tyto prvky pojí s jinými prvky různého původu: „Jasnovidní léčitelé (...) a lidé, kteří přecházejí ze sekty do sekty (...), jsou jedni i druzí aktéry pohybu kulturní tvorby, poznamenané logikou nakupení a juxtapozice.“⁴³ Vzato obecněji, poznamenává Marc Augé, „problém původu (takzvaně synkretických

praktik) je silně relativizován eminentně současnou povahou jejich relevance“.⁴⁴

Práce, která se nepouští příliš často do historické kritiky pramenů, ale spočívá v opakovaném vyznačení obrysů starých světů, implicitně pokládaných za původní, tedy dále postrádá záruku. Protože nevztahuje své dokumenty k jejich kontextu, to jest podle Batesona k jejich „struktuře v čase“,⁴⁵ antropologie se domnívá, že nemusí rozlišovat nynější od dávného, že může ztotožňovat jedinečné s obecným, stejně jako okamžitou situaci se strukturou. Tato disciplína tak mohla kontext uchopit především jako sémantické místo opakování a prosadit myšlenku, že kultura a tradice posvěcují plodnost věčného návratu, primát minulosti před přítomností, předvídatelného před nejistým. Opakování téhož, tak drahé přírodovědným teoriím neměnnosti z období klasicismu, je nerozlučně spjato s pojmy společenského organismu, kulturního systému a hluboké struktury. Je samozřejmě nemožné přemýšlet o živoucí hmotě či živém druhu bez rekurencí; když však antropologie přiznala společností zdánlivou stálost kamení, rostlin nebo živočichů, vystavila se tím nebezpečí, že jí unikne sama specifičnost fenoménu člověka, to jest jeho vepsání do vlastní časovosti, nezávislé na dlouhém čase geologie a biologie. Sociální fakta nejsou věci a antropologie patří ke společenským vědám, které berou v úvahu časový rozměr.⁴⁶ Kontexty, k nimž jsou etnolog a jeho zápisky nevyhnutelně odkazování, je nutné chápat jako procesy. Skrze ně se kultura stává fenoménem dějinné povahy.

Stačí, abychom provedli více výzkumů téže oblasti po dlouhou dobu, a hned zjistíme, že se pod temnou hustotou každodennosti objevují časové sekvence, které umožňují

⁴² J. Fabian, *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*, New York, Columbia University Press, 1983.

⁴³ C. Bougerol, „Le cumul magico-religieux à la Guadeloupe“, *Journal de la Société des américanistes*, LXXIX, 1993, str. 101.

⁴⁴ M. Augé, „Les «synchrétismes»“, *Le Grand Atlas des religions*, Paříž, Encyclopaedia universalis, 1988, str. 131.

⁴⁵ G. Bateson, *La Nature et la Pensée*, Paříž, Éd. du Seuil, 1984, str. 23.

⁴⁶ J.-C. Paresson, *Le Raisonnement sociologique. L'espace non poppérien du raisonnement naturel*, Paříž, Nathan, 1991.

kteřé by formulovaly vzájemné vztahy různých sekvencí faktů, majících časovou povahu.⁵³

Svou následností na časové ose se sociální fakta objektivně podílejí na dějinném vývoji, ať už si tohoto vývoje jeho aktéři jsou či nejsou vědomi. Těmto aktérům se pak otevírá přístup k dějinnosti společenské skutečnosti prostřednictvím jejich vlastní kulturní zkušenosti času. V této oblasti musí etnografie spolu s „reprezentacemi“ času zkoumat i postupy, jimiž je čas využíván k ovlivňování společenského života. Paměť, zapomnění, předpovídání vybírají sociální fakta, činí z nich prvky nadané významem, a to různým způsobem v závislosti na dané kultuře. Lévi-Strauss přesto věří v možnost dokázat, že „myšlení přírodních národů je charakterizováno tím, že je nečasové“.⁵⁴ Aby však dospěl k tomuto závěru, stírá kognitivní a sociologické funkce vztahů k času. Odstraněním časového rozměru z etnografického pozorování se antropologie vystavuje nebezpečí, že zůstane v zajetí jednou strnulých filosofii dějin, jindy zase, což je skoro totéž, bezčasových hypotéz strukturalistických.

Jak připomíná Giorgio Agamben, „veškerá kultura je nejprve určitou zkušeností času, a bez proměny této zkušenosti se žádná nová kultura objevit nemůže“.⁵⁵ Zkušenost času je uložena v nejspodnějším patře našeho „spontánního“ chápání světa, takže je obtížné odhalit, že má povahu konstrukce. Patrně proto má dnešní Západ takové obtíže s objektivací svých vlastních zkušeností a filosofii času. Jeho etnocentrismus v této otázce - možná ostřejší než v jiných oblastech - jej vede k tomu, že soudí jiné koncepce časovosti pouze podle koncepcí svých. Pouze nesnadná kritika moderních ideologií času - navazují například na úvahy Waltera Benja-

⁵³ Srov. razantní kritiku „historického strukturalismu“, kterou vypracovává N. Thomas, *Out of Time. History and Evolution in Anthropological Discourse*, Cambridge, Cambridge University Press.

⁵⁴ C. Lévi-Strauss, „Histoire et dialectique“, str. 341 („Historie a dialektika“, *Myšlení přírodních národů*, str. 361).

⁵⁵ G. Agamben, *Enfance et histoire. Dépérissement de l'expérience et origine de l'histoire*, Paríž, Payot, 1989, str. 113.

mina⁵⁶ - by mohla zmírnit toto zaslepení a otevřít cestu k poznání (a uznání) specifické dějinnosti neprůmyslových společností.⁵⁷

Hlavním důsledkem zasazení do časové perspektivy, to jest vnoření jak „domorodce“, tak etnologa do časovosti, je zvýšená obrana před uniformizací a znehybněním náhledu na společenský svět. Když zkoumání položí důraz na způsob, jímž každý vytváří událost, stará se o trvání a pokouší se naklonit si běh událostí, pak norma, která je vždy hypotetická, ustupuje do pozadí a její místo zaujímají singularity. Tím, že obnovuje původnost „minulé přítomnosti“ (minulosti jakožto bývalé přítomnosti), zdůrazňuje každá historizující koncepce antropologie sílu události a určující úlohu individualit, které se jí zúčastnily. Je však proto třeba vzdát se veškerého zobecnění?

Mikro-historické studie v nás probouzejí ostré vědomí krátkého času, s nímž se lidé skutečně vyrovnávají během svého života. Na oplátku je osvětlena rovněž váha času dlouhého, protože mnohé formy, které včleňují aktéry do jejich vlastní přítomnosti, se objevují rovněž v jiných dobách, a dokonce na jiných místech. Například čarodějnické procesy se sice odehrávají pod silným politickým tlakem, ale výroky, které jsou během nich vysloveny, odhalují náboženská přesvědčení, ideje, obrazy, které přesahují momenty, v nichž se objevují. Z tohoto důvodu konstatuje Ginzburg ve své studii o *Sabatu čarodějnic*, že „dokonce i velmi nedávná svědectví v sobě mohla uchovat stopy mnohem starších jevů; naopak svědectví ze vzdálenějších dob mohla vrhnout světlo na jevy mnohem pozdější (...) Během procesů se střetávaly nejen dvě kultury, ale také dvě radikálně různorodé doby“.⁵⁸ Mikro-historikové se rozhodně nedomnívají, že by jedna z nich ovládala tu druhou. Pokoušejí se nestavět proti sobě morfo-

⁵⁶ W. Benjamin, „Dějinné filosofické teze“ (viz pozn. 37).

⁵⁷ Srov. J. Chesneaux, „L'axe passé-présent-avenir“, *Transversales „science-culture“*, 26, březen-duben 1994, str. 3-6.

⁵⁸ C. Ginzburg, *Le sabbat...*, str. 25-26.

s ním, neboť snímáme po sobě jdoucí stupně škály, které umožňují konstrukci významem tak silně nadaného předmětu. Jak bychom totiž mohli zachytit jednoznačné spojení mezi jedinečným (konkrétní Angličanka, krácející v určitý den po určitém chodníku) a obecným (britská společnost), aniž bychom zploštili veškeré vnitřní rozdíly (třídní, generační, týkající se postavení, atd.), vlastní anglické společnosti, aniž bychom redukovali všechny rozdílné společenské prostory na jeden jediný prostor, na jeden stejnorodý souhrn? Musíme předpokládat, že „určitý Melanésan z toho či onoho ostrova“ tvoří zcela bezvýhradně součást nejširšího společenského celku, s nímž má také sklon splývat: jak říká Mauss, je „v celém svém bytí ovlivněn tím nejmenším ze svých vněmů nebo tím nejmenším duševním otřesem“.⁶⁸ Protože nezaujímá od světa žádný odstup, tato osoba by byla v každém okamžiku typickým shrnutím své společnosti, „syntetickou individualitou“, která by podle Marca Augé byla „výrazem samotné kultury uvažované jako jeden celek“.⁶⁹

Rázně metonymický způsob uvažování, jenž bez rozpaků ztotožňuje část s celkem, nevede k reflexi, týkající se empirických a teoretických důsledků variací měřítek. Antropologie ve většině případů popisovala všechny společnosti stejným způsobem, aniž by brala v úvahu, čím rámce pozorování, které se velmi liší podle daného „terénu“, určují konstrukci předkládaného modelu a zvolenou problematiku. Vesnici, oblast nebo národ nelze uchopovat ve stejných podmínkách a nelze na ně uplatnit stejný typ uvažování. Například studium určité podkasty Jižní Indie na základě jedné vesnice předpokládá přímý výzkum pomocí pozorování a rozhovorů. Naopak analýza celého kastovního

⁶⁸ Srov. M. Mauss, *Sociologie et anthropologie*, Paříž, PUF, 1966, str. 276, 304 a 306 (1. vyd. 1950).

⁶⁹ M. Augé, *Non-lieux. Introduction à une anthropologie de la surmodernité*, Paříž, Éd. du Seuil, 1992, str. 32.

systému, jakou provedl také Louis Dumont,⁷⁰ není vůbec možná bez dlouhé okliky přes tisícileté psané tradice Indie. A logiky, které lze na těchto dvou rovinách pozorovat, nejsou nutně homotetické. Stejně tak při každodenním sledování směn drahého zboží, jimž se věnuje jistý Trobriandan s několika málo společníky, dokáže etnolog dospět k pochopení tohoto fenoménu, pouze když sestaví dohromady celek transakcí, o nichž se mohl dozvědět celou řadou průzkumů na různých místech souostroví.⁷¹

Antropologie nicméně raději zobecňuje, než aby kladla důraz na jedinečnost, dělá jako by metodologicky rekonstruovaný celek ovládal empiricky oddělené prvky, vstřebává konkrétní fakta do globální logiky, která by je měla všechna obsáhnout. Kulturalismus vychází z této principiální homogenizace, která proměňuje jedinečné praxe v relevantní znaky celku. Taková totalizace ovšem nakonec zbavuje informace jejich často mnohem omezenějšího a méně promyšleného dosahu, který jim byl vlastní ve zkoumání vyvolané hře otázek a odpovědí. V závislosti na mluvčím, době a okamžité situaci bývají stejná etnografická data nositeli různých zpráv, jindy zase určitá data nahrazují data jiná, která mohou být získávána v jiných kontextech. Navíc jsou všechny promluvy dílem jednotlivců, z nichž každý udržuje se sociálním a intelektuálním univerzem daného společenství více či méně volné, pochybovačné nebo kritické vztahy: „Kultury «pracují» jako syrové dřevo a nikdy se nestávají hotovými celky (z vnějších i vnitřních důvodů); a jednotlivci, i když si je představíme jako velmi prosté, nejsou nikdy dost prostí na to, aby se nevztahovali k řádu, který jim určuje jejich místo: jeho celek vyjadřují jen z určitého hlediska.“⁷² Společnosti tak

⁷⁰ L. Dumont, *Une sous-caste de l'Inde du Sud. Organisation sociale et religion des Pramalai Kallar*, Paříž-Haag, Mouton, 1957; *Homo hierarchicus. Essai sur le système des castes*, Paříž, Gallimard, 1966.

⁷¹ „Všechny typy transakcí je možné studovat na základě vzájemně spjatých skutečných případů, které zaneseme do synoptických přehledů,“ upozorňuje Malinowski, *Les Argonautes du Pacifique occidental*, Paříž, Gallimard, 1963, str. 71.

⁷² M. Augé, *Non-lieux...*, str. 33.

Antropologická vůle překročit konkrétní nahodilé okolností tím, že je nalije do prefabrikované a všemocné formy významů, které je překračují, nalézá hlavní prostředek naplnění svých ambicí v používání pojmu „symbolického“. Víme, že „symbolické“, jednou jako adjektivum (symbolická funkce, symbolický systém, řád, atd.), jindy jako substantivum (symbolično), nahradilo díky rozmachu strukturalismu v antropologii a psychoanalýze pojmy „posvátna“ a „reprezentace“. Tento výraz začal být běžně užíván na základě předpokládané analogie mezi společností a jazykem. Jsou-li pro společnost postoje a myšlenky tím, čím jsou pro jazyk fonémy, pak musí antropolog pokládat domorodé skutky a promluvy za prvky systému významů, prvky kódu. Úlohou tohoto kódu je stanovení relevantnosti sociálních fakt, s nimiž přitom zachází jako s prvky vzájemně spjatými stejným způsobem, jímž jsou spjaté fonémy určitého jazyka. Jsou „symbolické“ tím, že významů nenabývají každý odděleně, ale pouze skrze vzájemné vztahy, takže nakonec ustavují navzájem převoditelné významové řetězce. André-Georges Haudricourt a Georges Granai kritizovali toto hledisko potud, pokud redukuje komunikační společenské funkce jazyka na systém jazyka a dává přednost synchronii na úkor diachronie.⁷⁴

Vnášení jazykového modelu do antropologie, jímž se posiluje výklad symbolu jako znaku,⁷⁵ naznačuje možnost ztotožnit společenské chování s prvky vyňatými z jejich kontextu. Mluvčí si nejsou vědomi jazykových struktur své promluvy; stejně tak by se členům určitého společenství automaticky vnucovala spojení mezi znaky, skrze něž se ustavuje logický řád, předcházející samotné společnosti. Když

⁷⁴ A.-G. Haudricourt a G. Granai („Linguistique et sociologie“, *Cahiers internationaux de sociologie*, 19, 1955, str. 114-129) upozorňují na směšování promluvy čili „langue“ („konkrétní a zvláštní předmět lingvistova zájmu“) a jazyka čili „langage“ („každý systém znaků, jenž může sloužit komunikaci mezi jedinci“); bouří se rovněž proti ahistorickému pojetí jazykových a společenských systémů: „strukturní analýza prováděná v diachronii má sklon izolovat dotýčný systém od jeho sociologického kontextu a jen těžko uniká formalismu“ (str. 127).

⁷⁵ Srov. V. Descombes, „L'équivoque du symbolique“, *Confrontations*, 3, 1980, str. 77-95.

lévi-straussovský idealismus spojuje symbolično přímo s původem společnosti,⁷⁶ pak jsou všechny postoje nebo všechny výpovědi vždy již nadány významem, a to skrze poukaz k logickému řádu, který je v sobě zahrnuje: nejmenší gesta a promluvy se automaticky vepisují na nebe všezahrnující logiky, jež překračuje praxi a je jediným relevantním měřítkem jevů.

Primát řeči před promluvou, symbolického před sociálním, formy před obsahem, snižuje hodnotu „domorodé“ interpretace: kdybychom, jak píše Lévi-Strauss, „redukovali společenskou skutečnost na to, jak ji pojímá člověk, dokonce i divoch (...), pak by se etnografie rozpustila v upovídání fenomenologii, v mylně naivní změti, v níž by se zdánlivé nejasnosti domorodého myšlení dostaly do popředí jen proto, aby se za nimi skryly jinak příliš zjevná zmatenost myšlení etnografova“.⁷⁷ Domorodou teorii tedy nesmíme vzdvihnout na rovinu diskurzivní argumentace v tom smyslu, v němž ji definuje Lalande („myšlenková operace, která dosahuje vytčeného cíle řadou částečných zprostředkujících operací“⁷⁸), ale musíme ji chápat jako statickou duševní skutečnost, odraz myšlení, které je vzhledem k aktérům podstatně vnější. Přecházíme tak od společnosti k lidskému duchu, a to podle modelu, jenž k sobě váže, stejně jako označující a označované, konkrétní výroky domorodců (pokládané za nejasné) a objasňující obecnosti antropologa. Invokace „symbolického“ - ve výše definovaném smyslu - je pro tento postup absolutně nezbytná, protože přesazuje zdánlivou zmatenost jedinečných a individuálních výpovědí do jasného, autonomního a kolektivního interpretačního rámce. Jedinečné výpovědi se tím slévají dohromady, jako by se společnost vyjadřovala jednohlasně a navždy stejně, aniž by kdy kterýkoli z jejích členů promlouval svým vlastním

⁷⁶ C. Lévi-Strauss, „Introduction à l'oeuvre de Marcel Mauss“, úvod ke knize M. Mauss, *Sociologie et anthropologie*.

⁷⁷ C. Lévi-Strauss, „Introduction à l'oeuvre de Marcel Mauss“, str. XLVI.

⁷⁸ A. Lalande, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Paříž, PUF, 1988 (1. vyd. 1926).

kteří hrají určitou roli v královském rituálu nebo mýtu".⁷⁹ Tato analýza však ruší veškerý případný rozdíl mezi tím, co lingvisté nazývají „rovinami promluvy“. Lze se plným právem ptát, zda všechny druhy rozhovorů opravdu aktualizují stejné kategorie a zda tak činí stejným způsobem. Navíc vezmeme-li etnografická data v úvahu taková, jaká jsou, tedy řečeno s Batesonem jako „jednotky komunikačního proudu“,⁸⁰ pak docházíme k závěru, že „kategorie“ mají méně zřetelné obrysy a méně jednoznačné rysy, než se domnívají zakladatelé francouzské sociologické školy a jejich následovníci.⁸¹ vytvářejí se v podmínkách interakce aniž by mechanicky odrážely transcendentní sémantickou strukturu a je v nich místo pro jistou významovou dvojznačnost.

Rozlišujeme-li mezi „mikro“ a „makro“ úrovněmi, neznamená to, že bychom proti sobě stavěli konkrétní případ a obecnou, příklad a teorii. Jde o rozlišení, která lze provádět, pokud se zaměříme na způsoby komunikace, které si zvolili naši partneři v rozhovoru. Tito partneři se vyjadřují v různých rejstřících; je nesprávné domnívat se, že dosah jejich výpovědí je vždy nanejvýš obecný, ať už záměrně či nikoli. Překrytím těch nejmenších měřítek výrazů těmi nejširšími (nejméně kontextualizovanými) etnologové často činí ze svých informátorů jakési básníky, kteří by připisovali nejnepatrnějším a nejhmotnějším drobnostem téměř kosmický význam a při každé příležitosti rozvíjeli teorie stejně učené jako ty, o nichž sní sama antropologie. Aby se tedy takzvaně „symbolické“ myšlení stalo specialitou kulturní antropologie,

⁷⁹ M. Sahlins, *Les îles dans l'histoire*, str. 63.

⁸⁰ Y. Winkin, ed., *La nouvelle communication*, Paříž, Éd. du Seuil, 1981, str. 127. Do tohoto sborníku přispěli Bateson, Birdwhistell, Goffman, Hall, Jackson, Schefflen, Sigman, Watzlawick.

⁸¹ Již jinde (srov. P. Beillevaire a A. Bensa, „Mauss dans la tradition durkheimienne de l'individu à la personne“, *Critique*, 40, 1984, str. 535) jsme upozornili na to, že podle Durkheima „jsou kategorie «sociálními věcmi», které «nejdou utvořeny proto, aby byly aplikovány pouze na společenskou oblast», ale «zahrnují celou skutečnost». Jejich funkce spočívá v tom, že «vymykají nad ostatními pojmy a zahrnují je v sobě: jsou trvalým rámcem společenského života».“ Srov. É. Durkheim, *Les Formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*, Paříž, PUF, 1968, str. 593-638 (1. vyd. 1912).

musel být předmět studia sestrojen částečně *ad hoc*, aniž by přitom došlo k jasnému vysvětlení samotného pojmu symbolična.

Schopnost symbolizovat je definičním znakem všech forem jazyka: koordinované zvuky a gesty vytvářejí formy, jimiž je svět vypovídán, ukazován. V tomto smyslu je symbolično koextenzivní jazyku. Vztah věci k sobě samé je skutečnou nemožností, autistickou nocí a jejím tajemstvím. Zprostředkování symboličnem ji vyvádí do světa, činí ji tím, co je, protože ji vtahuje do komunikace. Symbolično jako podmínka veškeré komunikace náleží k podstatné antropologické skutečnosti, která je však natolik obecná, že ji nelze použít pro analýzu společenských jevů.

Mluvené jazyky a umění jsou těmi komunikačními systémy, které člověku dovolují zvládnout své naučené možnosti výrazu. Strnulá forma a poddajná látka jazyka se člověku nabízí vždy s určitým zpožděním. Antropologie ovšem označuje za „symbolickou“ také schopnost vyjádřit jednu věc pomocí jiné věci; takovouto komunikaci „druhého stupně“, pomocí vytvoření vztahů mezi prvky s předem danými jazykovými významy, však nelze ztotožnit s nutným a obecným řádem veškeré komunikace. Jedná se o zvláštní rétorické užití, jasně odlišené od ostatních jazykových úkonů: všechny společnosti v tomto smyslu rozlišují mezi přeneseným, „symbolickým“ výrazem, a přímočařejší promluvou. Tato hra lidí se znaky, která se stává zřetelnou, jakmile věnuje pozornost mikro-sociální rovině, vděčí za svůj vznik dokonale kontrolovatelnému intelektuálnímu postoji, určité formě rozpravy, a nikoli výrazu nějaké hypotetické „mentality“.⁸² Samotní mluvčí hierarchicky uspořádávají své výpovědi. Rétorické figury patří k argumentačním systémům, které ukazují, dokazují nebo zpochybňují; tyto figury koexistují s jinými typy promluv, z nichž každý usta-

⁸² Srov. G. E. R. Lloyd, *Pour en finir avec les mentalités*, Paříž, La Découverte, 1994.

vědomým úkonům a dynamice historických okolností je vyhrazena role v nejlepší případě druhořadá, čímž se dále prohlubuje propast mezi antropologií a historií.⁸⁴

V pozadí rozmanitosti kulturních výrazů přirovnávaných k jazykům je přesto třeba odhalit univerzální logiku forem. Tento novokantovský cíl nutně vedl k definici kategorií a rovnic. Ať by měly odrážet sociologickou skutečnost (Durkheim) nebo ji ustavovat díky téměř magické účinnosti symbolična (Lévi-Strauss), tyto trvalé pojmy a vztahy fungují jako předem stanovené rámce realizace praktických úkonů. Aby vyabstrahovala tyto transcendentální danosti, strukturální antropologie redukuje rozmanitost znakových systémů, které lze pozorovat po celém světě,⁸⁵ na logické matrice, které by měly stát u zrodu každého z nich. Komparatistika vede přes vzájemné překládání místních kódů až k ustavení jakéhosi antropologického esparanta. Partikulární hry forem jsou tak vztahovány ke kategoriím, k „vnitřním omezením fungování ducha“, jak říká Lévi-Strauss,⁸⁶ a skrze ně k nejobecnějším pravidlům. Teorie v tomto případě předpokládá, že znaky a jejich místo v lidském duchu existují před veškerou interakcí mezi osobami. Homologie kulturních systémů by tak bylo možné připsat aplikaci stejných pravidel ducha na různé historické kontexty, aniž by tato podivuhodná epifanie byla nějak vysvětlena. Společnosti ale nejsou dialekty téhož jazyka, přestože právě to naznačují pseudo-lingvistická srovnání, která nahrazují konkrétní společenské logiky formálními logikami symbolickými, přičemž jim uniká, že procesy symbolizace vztahy sice vypořádají, ale nevytvářejí.

Antropologii a její srovnávací úkol lze znovu postavit na nohy, pokud se vzdáme onoho druhu kazatelství, který

⁸⁴ Jak činí například Lévi-Strauss svým tvrzením, že „(historie a etnologie) se liší především volbou vzájemně se doplňujících hledisek: historie přitom organizuje svá data s ohledem na vědomé výrazy, etnologie s ohledem na nevědomé podmínky společenského života“ (*Anthropologie structurale*, Paříž, Plon, 1958, str. 25).

⁸⁵ Připomeňme, že mnozí antropologové nejčastěji omezují svá zkoumání na velké regionální oblasti, aniž by učinili překrok k tomu, co je univerzální.

⁸⁶ C. Lévi-Strauss, *Le Regard éloigné*, Paříž, Plon, 1983, str. 160.

spočívá v tom, že klade původ smyslu vně skutečných praktických úkonů aktérů, úkonů vědomých i nevědomých. Za tímto účelem je třeba pokládat výpovědi a skutky nikoli za projekce nečasových a neovladatelných modelů, ale za řešení komunikačních problémů, které vznikají během přesně lokalizovaných interakcí. Podobnost symbolických výtvorů různých společností není možné dedukovat z abstraktní a univerzální logiky forem: je výsledkem homologie postupů uplatňovaných v konkrétních homologických situacích. Odkazy k lidskému duchu nebo k „mentalitám“ v jejich obecnosti nám brání zahlédnout skutečně relevantní rovinu: rovinu společenských konfigurací⁸⁷ a nutných logik, které vedou ke vzniku podobných výrazů v rámci velmi odlišných kultur. Jedna a táž historická logika odděluje krále od jeho poddaných, ustavuje pouta mezi *gravitas* a *celeritas*, mezi autochtonií a vzdáleným původem, atd., stejně tak na Fidži jako v Římě, v Tokiu jako v Segu nebo u Kanaků. Například v tomto posledním případě se rozlišení mezi pány půdy, již dávno obývajícími dané území, a nově přichozími, pokládávanými za „cizince“, ustavuje *nejprve* de facto, skrze setkání dvou skupin lidí na jednom místě. Otázka zní, proč a jak tato situace až *poté* vede přes statut „autochtonního zakladatele“ a „cizího vládce“ k vypracování silné duální konceptualizace, přenosné do jiných kontextů. Model se rodí z okolností, a nikoli naopak. „To, co říkáme, dostává smysl díky zbytku našeho jednání,“ připomíná správně Wittgenstein.⁸⁸

⁸⁷ Srov. N. Elias, *La Société des individus*, Paříž, Fayard, 1987.

⁸⁸ L. Wittgenstein, *O jistotě*, fr. př. *De la certitude*, Paříž, Gallimard, 1976, str. 70, § 229.

vyličít a pochopit přechod Evropy od systému zděděného z antiky na jiný systém, zrozený z feudální revoluce a krok za krokem vyplývající z důsledků práce rolnických domácností a vesnických společenství. Tato významná proměna celé velké „ekonomie-světa“ je přesto na empirické rovině vztažena ke špičce jehly. Budováním celé argumentace na základě jediné zednické vesnice v Lournand - 350 osob, žijících co by kamenem dohodil od opatsví Cluny - se Guy Bois vědomě přihlašuje k mikro-historii a tuto volbu vysvětluje. Toto metodologické rozhodnutí je v jeho textu ospravedlněno několika argumenty. První z nich spočívá v nutnosti: intenzivní pozorování jedné základní buňky stejně nezbytné pro analýzu historikovu jako pro analýzu biologovu. Druhým motivem je bedlivá snaha převrátit pohled na společnost tím, že projekci obrátíme zdola směrem nahoru, vycházejíce od venkovských zkušeností a od vesnic, a nikoli od státu a měst. Převrácení perspektivy je zdůvodněno jak skutečností, že „výstavba feudálního systému začíná zdola“,⁴ tak také tím, že „obecné nelze uchopit prostým součtem nebo juxtapozicí partikulárních situací.“ Třetí motiv spočívá v úloze, jakou hraje vzhledem k teorii místní pozorování: na jedné straně hraje úlohu ochrany přes nebezpečím přehnané teoretické schematizace; na druhé straně staví proti výkladovým modelům rozmanitost skutečnosti, a tím nás nutí k pozměňování těchto modelů a k jinému seskupování historického materiálu.

Je zjevné, že tyto důvody, které jsou všechny v knize vysvětleny, se vepisují do určitých tradic a předpokládají určité úkony, které lze vzájemně smířit jen velmi obtížně. Pokud jde o metody, ve společenských vědách intenzivní pozorování neodkazuje ani tak k buněčné biologii, ale spíše ke způsobům potvrzování interpretativní vědy a antropologické *thick description*; oproti tomu prověřování teoretických hypotéz konkrétním empirickým pozorováním vede k logickému pozi-

tivismu. Pokud jde o předmět, místní fakta se jeví jako jakýsi zmenšený model obecné dynamiky: vzorek, který prohlásíme jednou za nahodilý a jindy za dobře podložený. Předmět je však zároveň zcela jiným způsobem předváděn jako konstitutivní prvek celkového procesu, jenž vychází z účinné interakce místních situací. K těmto různým tradicím bychom mohli ještě doplnit stopy historického realismu: místní je ztotožněno se skutečným a slouží jako omezení přílišného teoretického rozletu. Kniha byla čtena a diskutována, ale jen vzácně se diskuse týkala této teoretické otázky: jestliže se zde historikové na několika málo stránkách téhož díla mohli setkat s tak obtížně slučitelnými tvrzeními, svědčí to o tom, že se nacházejí v situaci silné nejistoty ohledně monografického přístupu. Nebezpečí pak spočívá v tom, že by analýza případů zaujala postavení symetrické k onomu postavení, jaké zaujímá v tradiční posloupné historii (*histoire sérielle*) popisná statistika: předkládání místních dat je stejně jako tabulky a grafy redukováno na symbolické užití, na jakousi konvenci, jejíž funkce spočívá v předvedení platnosti výzkumu. My bychom ale naopak vsadili spíše na to, že mikro-historie má větší heuristickou sílu a že se z výslovnějšího poznání různých způsobů historického uvažování a jejich implikací zrodí účinnější přístup k povolání historika. Pokusíme se zde o příspěvek k jedné části tohoto tématu, v němž půjde o otázky spjaté s měřítkem a zobecněním.

Pojem zobecnění je mnohoznačný. Přechod od partikulárního k obecnému, jenž je tímto slovem označován, definuje běžný filosofický slovník trojím způsobem. V prvním případě se jedná o přechod od jedinečného předmětu k pojmu. Ve druhém se z toho přechodu stává úkon, jehož pomocí přenášíme charakteristiky, pozorované u omezeného počtu jedinců nebo případů, patřících do určité třídy, na tuto třídu jako celek: zobecnění je v tomto případě určitou formou indukce. Když například Pierre Deyon pokládal analýzu společnosti hlavního města jedné francouzské provincie za

⁴ Tamtéž, str. 239.

společnost nebo ekonomie jako celek, ve druhém určité situace ve své jedinečnosti), relevantních jsoucín (agregáty nebo osoby, byť abstraktní), forem soudržnosti aktérů (nutnost, které si nejsou nutně vědomi, nebo vyjednávání a interakce), jejichž apriorní volba nevychází z propozic, které je možné ověřovat, ale ze základních vzájemně nesouměřitelných priorit.⁷ Vůči těmto protikladům, které strukturoují spory sociologů nebo programy výuky ekonomie, byla historie jako disciplína z důvodu chybějícího zkoumání téměř naprosto imunní. Jakoby spontánně, to jest bez kritické reflexe, provozovala tato profese makro-historii.

Celek společnosti představoval poslední cíl výzkumu. Cestu k němu měl zpřístupnit neskrývaně karteziánský, analytický postup, jenž se ze všech sil snažil o rozdělení každého složitějšího předmětu na agregáty prostřední velikosti, které pak umožňují provádět kvantifikaci. Studium před-revoluční Francie bylo zprostředkováno analýzou jejích provincií; poznání venkovské společnosti bylo výsledkem popisu skupin, z nichž se skládala, od nádeníků až po rolníky; analýza stavu věcí spočívala na individualizaci hnutí, majících různá trvání. Poznání celku se mělo zrodit ze snáze proveditelného měření jeho částí. Dnešní vypracovávání nových postupů vychází ze zpochybnění tohoto historiografického modelu. Důvody neúspěchu tehdejších výkonů kvantitativní historie byly nejednou popsány: v epistemologických otázkách spočívalo její zásadní omezení ve slabosti analytického pouta mezi statistickými popisy a výkladovými hypotézami. Menší pozornost byla věnována modalitám přístupu na cílovou nejobecnější rovinu. Způsob práce se stavem věcí v určitém okamžiku nám poslouží jako opěrný bod k pojednání této otázky.

⁷ R. Guesnerie, „Microéconomie et macroéconomie“, a L. Boltanski, „Micro-analyse et macro-analyse en sociologie“, in *Problèmes et objets de la recherche en science sociales*, konáno 5., 6., 12. a 13. června 1987, organizovala École des hautes études en sciences sociales; C. Bromberger, „Du grand au petit. Variations des échelles et des objets d'analyse dans l'histoire récente de l'ethnologie de la France“, in I. Chiva a U. Jeggle, eds., *Ethnologues en miroir. La France et les pays de langue allemande*, Paříž, Éd. de la MSH, 1987, str. 67-94.

Podle „historizující historie“, kterou kritizovali zakladatelé *Annales*, tvořila událost základní časovou jednotku, kterou bylo zkoumáním archívů možné rekonstruovat. Narativní kronika pak vytvářela celkový úhrn, jehož historický popis se omezoval na konstrukci vzniklou zřetěžením fakt, považovaných za pravdivá. Oproti tomu, počínaje Labrousseho a Braudelovými pracemi, pokládá poválečná francouzská historiografie každý historický okamžik za kombinaci vícero časů, z nichž se každý odvíjí podle svých vlastních rytmů a ve svém vlastním prostorovém měřítku. Vysvětlení je výsledkem procesu identifikace a vzájemného odlišení těchto mnoha časovostí. Tento postup nezahrnuje žádný postulát ohledně trvání chronologické sekvence, která má být vysvětlena: doba Filipa II. a krátká revoluční krize z jara a léta roku 1789 jsou předmětem analýzy téhož typu. Zvrat se netýká pouze postupu, ale má vliv také na statut dotyčných časových předmětů. Událost (ve smyslu historického předmětu, bez jakéhokoli postulátu, jenž by se týkal jejího trvání) nyní představuje celkový úhrn, a četné kroniky, do jejichž rámce je vepsána, se stávají částmi, vzájemně sestavovanými způsobem, z něhož se rodí vysvětlení.

Historiografie dávala z celé mnohosti časů obvykle přednost dvěma rozměrům: dlouhodobým tendencím a cyklickým oscilacím. Spojení těchto časových kategorií bylo dlouho základem roviny, na níž byly předkládány výsledky bádání: na jedné straně struktura, „skutečnost, kterou čas téměř neopotrebovává a předává ji velmi dlouho,“ na druhé straně recitativ momentální situace. Úkol redukovat složitost určitého historického okamžiku pomocí oddělení jeho časových složek pak na sebe bere statistická technika. Etapy tradičních metod rozkládání chronologických řad náleží k výbavě každého historika. Nejčastěji jde o názorné předvedení toho nejdéle trvajícího hnutí, o jeho vyčlenění, pak o oddělení hnutí, které má vzhledem k němu trvání bezprostředně kratší, které je poté samo vyčleněno, a tak dále. Výklad na

Systém kontextů

Prováděním intenzivního studia velmi omezených předmětů (drobná místní zpráva, soudní proces, rituál, téměř obyčejný jedinec) nám *microstoria* již několik let nabízí jiné cesty zkoumání. Vliv francouzské historiografie a obvyklá nemožnost nalézt na italských univerzitách struktury nutné k tomu, aby byly prováděny seriální kolektivní výzkumy, které by umožnily naplnit její program, vysvětlují zároveň zvolený postup a jeho hlavní rysy. První epistemologická ospravedlnění mikro-historie svědčí o síle makro-analytického modelu. Mikro-historikové na jedné straně tvrdí, že vstupují do mezer seriální analýzy, čímž si zjednáávají přístup k žité skutečnosti a ke zkušenosti jedince, které jsou širším studiím nepřístupné. Na druhé straně *microstoria* nejprve tvrdí, že na problémy potvrzení platnosti analýzy přináší odpovědi stejné povahy jako jsou ty, k nimž měla kvantitativní historie dospět zacházením s čísly. Stopu této situace nesou proměnlivé definice pojmu „normálně výjimečného“, jenž vznikl proto, aby čelil otázce reprezentativnosti případů, ať už v nich jde o obhajobu schopnosti nových odhalení nebo o normálnost výjimky ve starých společnostech.⁹ Zdálo se, že za tuto cenu bude zobecnění možné.

Když však problém formulujeme tímto způsobem, neobsahuje možnost řešení. Jako alternativu k tehdy se rozvíjející sociální statistice navrhol v polovině 19. století Frédéric Le Play využít při studiu dělnických rodin metodu spočívající ve třech etapách, které stojí za to připomenout.¹⁰ Nejprve by během práce v terénu bylo třeba pozorovat konkrétní fakta týkající se jedné jediné rodiny (nebo velmi malého počtu rodin). Po ukončení této mikro-studie by bylo nutné snažit se

⁹ J. Revel, „L'histoire au ras du sol“, předmluva ke knize G. Léviho, *Le Pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle*, Paříž, Gallimard, 1989, str. I-XXXIII, uvádí odkazy na první programové texty skupiny.

¹⁰ F. Le Play, *La Méthode sociale. Abrégé des „Ouvriers européens“*, úvod A. Savoye, Paříž, Méridiens/Klincksieck, 1989.

z ní pomocí indukce vyvodit obecná tvrzení. Tyto závěry by pak nakonec byly předloženy k posouzení odborníkům, nejčastěji významným místním občanům: starostům, notářům, lékařům... Zvláštní vlastností těchto odborníků je jejich přináležitost zároveň k pozorovanému světu (žili ve stejné lidské komunitě jako rodiny, které byly předmětem výzkumů) jako ke světu učeného pozorovatele (stejně jako on, i když ze společenských důvodů, zaujímal kritický odstup vzhledem ke způsobům života dělnických rodin). Jejich místo ve schématu výzkumu je důležité, protože vytvářejí instanci potvrzující jeho platnost, která umožňuje prolomit bludný kruh analýzy, vyvozující z konkrétních pozorování obecné závěry, aniž by však tyto závěry mohla prověřit pomocí jiných dat než právě těch, na jejichž základě byly učiněny. Kdo však sehraje úlohu odborníka, stojícího mezi kacířským mlynářem ze 16. století a dnešním historikem? Le Playova metoda je v tomto případě zajímavým náznakem. Odpověď, kterou přináší na otázku potvrzení platnosti, naznačuje *a contrario*, že problém reprezentativnosti, jež v tomto analytickém rámci předchází všem podobám zobecnění, nemá žádné řešení vně pravděpodobnostního uvažování a metod odebírání vzorků.

Jiné interpretační postupy, které jí umožnily uniknout fascinaci kvantitativním paradigmatem, našla *microstoria* v oblasti anglosaské antropologie. Italští historikové se rychle zaštitili hradbou kritiky, adresované prvnímu modelu, jenž se inspiroval výroky Clifforda Geertze a nabízel prostředky interpretační vědy.¹¹ Je známo, že kulturní antropologie pokládá za text obdařený významem soubor jednání, chování, rituálů a různých podob víry, které dohromady tvoří společenskou tkáň, a dává společenským vědám za úkol rozluštění smyslu tohoto textu. Definuje kulturu jako svět

¹¹ Následující odstavce odkazují na knihu C. Geertze, *Savoir local, savoir global. Les lieux du savoir*, Paříž, PUF, 1986 (1. vyd. New York, 1983); dále viz R. Darnton, *Le Grand Massacre des chats. Attitudes et croyances dans l'ancienne France*, Paříž, R. Laffont, 1985 (1. vyd., New York, 1984); G. Levi, „I pericoli del geertzismo“, *Quaderni storici*, 58, 1985, str. 269-277.

blematizující) historický předmět konstruován, a nikoli předem dán, pak jej na světlo vyvádí a výslovným činí právě postup zkoumání. Oba procesy, proces vývoje fungování společnosti a proces jeho vyjasňování, však zároveň není možné oddělit. Platnost historického modelu je podrobována zkoušce na dvou rovinách. Každý z jeho výkladových článků je lokálně podroben zkoušce pomocí příslušných empirických pozorování. Poté je jako celek konfrontován s případným popřením, které může přinést společenská dynamika: teoretické procesy, které jsou zvýslovnovány, nabývají platnosti tehdy, když neodporují pozorované společenské změně. Proces a zkušenost: svým způsobem je zobecnění prováděno analogicky. Korespondence mezi vývojem podle předpovězeného modelu a pozorovanými procesy umožňuje aplikovat na společenské fungování v minulosti výkladové principy (ověřené lokální zkušeností), které ve svém celku vytvářejí model.

Jak jsme řekli, společenská mikro-historie se staví proti geertzismu a jeho historiografickým vtělením ještě ve druhém bodě: pozorností věnovanou interpretačním schopnostem aktérů. Alternativní modely jí pak nabízí společenská antropologie, která se spíše než strukturním členěním společnosti věnuje reprezentacím a společenským úlohám, a také procesům strukturace společnosti, k nimž svou interakcí napomáhají. V návaznosti na Paula-Andrého Rosentala bych chtěl upozornit na to, že *microstoria* se těmito modely zabydluje na pozicích, které jsou jen obtížně slučitelné s pozicemi, které jí připsala určitá čtení jejího programu.¹⁵ Nástroj analýzy a teoretický rastr skýtají mikro-historii prostředky, jimiž lze zkoumat „hodnotu“ aktérů. Metody *network analysis* umožňují rekonstruovat sítě vztahů jednotlivců a rodin. Tyto sítě se vynořují z prostoru společenské zkušenosti každého jedince a vytyčují její obzor. Jejich iden-

tifikace umožňuje rekonstruovat formy společenského přeskupování na základě mnohosti individuálních praktických úkonů. Nejdůležitější teoretické prvky lze nalézt u norského antropologa Fredrika Bartha. Mikro-historie si od něj vypůjčuje model aktivního a racionálního jedince, jenž sám provádí volbu uprostřed univerza, vyznačujícího se nejistotami a omezeními, která plynou především z nerovného rozložení individuálních schopností získat si přístup k informacím. Celek voleb jednotlivců pak vede k makroskopickým procesům, jako například ve 20. století k pronikání fašistické ideologie do dělnického prostředí v Turíně, nebo o tři staletí dříve k proměnlivé konsolidaci profesních korporací a formování moderního státu.

Variace měřítka jsou tedy brány v úvahu nejprve na straně předmětu. Odlišná míra schopností a prostředků jednotlivých aktérů a rozmanitá šíře polí, v nichž mohou jednat, patří k základním rysům sociálního panoramatu, a vytvářejí hlavní zdroje jeho proměny. Variace měřítka není výsadou badatele, a ve svém základu není ani produktem procesu, jímž je konstruován výzkum. Je především údělem aktérů. Cílem úmyslného manipulování hry měřítek proto není otevření zcela jiného společenského prostoru: mikro-historie je schopna měnit prostředí pouze díky silné průkaznosti, kterou získaly celkové obrazy (*tableaux agrégés*). Její funkcí je identifikovat systémy kontextů, do nichž se vepisují společenské hry. Ctižádostí této dynamické kartografie je vyznačit a zakreslit v celé jejich různosti soubor map, které odpovídají příslušnému počtu společenských území. Pokud jde o princip společenského fungování, je sám o sobě jedinečný a dává přednost jen jednomu měřítku, měřítku mikroskopickému, na němž působí ty kauzální procesy, na nichž pak závisejí všechny ostatní.

V pracech mikro-historiků se proto objevuje ne-li přímo protimluv, pak alespoň napětí mezi postupem, jenž věnuje velkou pozornost výzkumným procedurám, odhalujícím do-

¹⁵ Srov. P.-A. Rosental, „Construire le «macro» par le «micro». Fredric Barth et la *microstoria*“, in Jacques Revel, ed., *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*, Paříž, Gallimard-Éd. du Seuil, 1996, str. 141.

grafického úkonu stojí realismus. Geografovo měřítko vztahuje zobrazení, mapu, ke zobrazovanému, území, jehož konfigurace je dána a předchází intelektuálnímu úkonu, jímž je realizace mapy. Je tedy možné si představit dvě rovnoběžné hierarchie, hierarchii „měřítek“, která patří do oboru kartografie, a hierarchii „rovin“ jevů a prostorových uspořádání, která patří k přirozenosti věcí a ke strukturaci světa. Obtíž zacházení s měřítkem je způsobena touto dualitou: „spolu s měřítkem měníme také «optiku» a rovinu informace“,¹⁹ ale „není nikde řečeno, že jevy a struktury se mění, když se promění náš pohled na ně“.²⁰ Vybrat si měřítko tedy znamená zvolit určitou rovinu informace tak, aby byla relevantní vzhledem k rovině uspořádání, kterou chceme studovat. Geograf, jenž by chtěl zkoumat konfiguraci oblastní silniční sítě, by se z mapy v měřítku 1:25000 nic nedozvěděl, zatímco tatáž mapa by byla velmi cenná pro toho, kdo by si přál pochopit vztah mezi hustotou obydlí a vytýčením venkovských cest.

Z tohoto epistemologického postavení vyplývají tři obtíže. První, která je v užším smyslu geografická, se týká otázky kontinuity. Jak smířit základní kontinuitu skutečného prostoru (od vesnice přecházíme beze zlomu ke světu) s přetržitou povahou práce s měřítky? Symetrická otázka pak zní, jak smířit kontinuitu, která je vlastní kartografickému zobrazení, se vztahovými systémy, které není vždy možné kontinuálně vyjádřit v prostoru? Dvě zbývající otázky jsou obecnější. Nejprve jde o nebezpečí tautologie: jak jinak se ujistit o existenci geografické skutečnosti než předběžným zvolením měřítko, které nám přinese její obraz? Kdo zná například stupeň dokončení a charakteristiky národní sítě silnic, pokud jsou k dispozici pouze oblastní nebo krajské mapy, jak tomu bylo ve Francii až do konce Prvního císařství? Posun od pojmu území k pojmu terénu, k němuž dochází v textech Rogera

Bruneta, je symptomem druhé otázky. Výraz terén zde odkazuje k určité konfiguraci nerovností reliéfu a k úkonům triangulace a vyměřování, takže otázka měřítko se zde klade jen v jediném, topografickém univerzu míry. Území je naopak prostorovým útvarem, jenž nezávisí jen na uspořádání určitého prostoru, ale na úkonech aktérů, které se odehrávají podle různých, jen stěží souměřitelných logik. Jak může variace měřítko převzít složitost skutečnosti a její vepsání do oddělených světů různé míry? Je třeba obrátit se jinam a hledat tam méně reduktivní postupy. Za tímto účelem odlišíme od pojmu měřítko pojmy proporce a redukce.²¹

Viollet-le-Duc je patrně první, kdo věnoval pojmu měřítko, odlišnému od pojmu proporce, zvláštní článek ve slovníku architektury.²² Proporce neustavuje vztah mezi odlišnými světy, ale stojí zcela na straně předmětu: „Proporcemi musíme rozumět vztahy mezi celkem a částmi.“²³ Jsou ustavovány na základě dvou generativních modalit: jedna, která je aritmetická, odkazuje pouze a jedině ke světu čísel a jejich kombinací (byla by typická pro architekturu Řecka a Říma); druhá, geometrická, shledává v lidském rozměru základní modul harmonického systému (což by byl případ architektury západního středověku). Odkazem k lidské postavě však ještě nelze ustavit rozdíl mezi matematickými úkony. „V těchto dvou systémech nalézáme též prvek: vztahy čísel, vztahy úhlů a rozměrů daných podobnými trojúhelníky.“²⁴ Aritmetické nebo geometrické měřítko vytváří harmonii, ale tato harmonie se *ipso facto* stává pouze vlastností samotného stavěného objektu.

¹⁹ Mým vodítkem přitom bude P. Boudon, „Une architecture mesurée“, *Critique*, leden-únor 1987, str. 121-133, a tentýž, ed., *De l'architecture l'épistémologie. La question de l'échelle*, Paříž, PUF, 1991.

²² E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, Paříž, A. Morel, 1861, svazek 5, článek „Échelle“ („Měřítko“), str. 143-153; 1864, svazek 7, článek „Proportion“ („Proporce“), str. 532-561.

²³ E. Viollet-le-Duc, „Proportion“, str. 532.

²⁴ Tamtéž, str. 560.

¹⁹ Tamtéž, str. 47.

²⁰ R. Brunet, ed., *Géographie universelle. I. Mondes nouveaux*, Paříž, Hachette/Montpellier, Reclus, 1990, str. 127.

dostatečná). Na otázku, kolik měří pobřeží Bretaně, je možný nekonečný počet odpovědí. „Když vezmeme záliv nebo poloostrov, který jsme si vybrali na mapě v měřítku 1:100000, a překreslíme ho na mapu v měřítku 1:10000, spatříme na jeho obvodu nespočetné pod-zálivy a pod-poloostrovy. Na mapě v měřítku 1:1000 pak před námi vyvstávají pod-pod-zálivy a pod-pod-poloostrovy, a tak dále.“ Nakonec pak „v případě extrémně malých měřítek přestává sám pojem pobřeží patřit do oboru geografie“.²⁸ Nejenže je tedy volba měřítka vhodná, ale bez ní není vůbec možné uchopit skutečnost. Přesto však například voják, celník nebo rybář, stojící u moře, nemají k pobřeží Bretaně stejný vztah, a rozdíl hlediska, z něhož nahlížíjí území, vede kartografii k vypracování map s různým měřítkem. Měřítko tedy neoznačuje ani tak vztah podobnosti se skutečností, ale spíše její zmenšení. Vyjadřuje vědomý úmysl zaměřit se na určitý předmět a uvádí příslušné referenční pole, v jehož rámci je předmět myšlen. Přijetí jistého měřítka je především volbou určitého hlediska poznání.

Virtuální povaha předmětů, k nimž se upíná architekt (budoucí budovy nebo města), je možným vysvětlením toho, že dává pojmu měřítka komplexnější obsah, než jaký mu připisuje kartograf. Již jsme upozornili na to, že architektovo měřítko spojuje to, co je zobrazením, tedy plán nebo zmenšený model, s tím, co je zobrazováno, tedy s projektovanou stavbou. Protože ještě neexistuje, skutečnost představuje pouze horizont tvorby zobrazení. Architektonické měřítko se nevztahuje k předem existujícímu předmětu, ale usiluje o zachycení různých rozměrů (prostorových, ale například také společensko-kulturních nebo technických), do nichž se vepisuje předmět budoucí. Jediné zmenšení na zvolené měřítko a vyloučení měřítek ostatních nemůže dostatečně znázornit celou jeho složitost. Je-li zmenšený

²⁸ B. Mandelbrot, *Les Objets fractals*, Paríž, Flammarion, 1984, 2. přeprac. vyd., kap. 2. „Combien mesure la côte de la Bretagne“ („Kolik měří pobřeží Bretaně?“).

model relevantní vzhledem k určitému konkrétnímu rozměru skutečnosti, architekt by jistě měl usilovat o vícero modelizací budoucí stavby. Pluralita relevancí opravňuje mnohost zmenšení. Proto je architektonický projekt dynamikou a arbitráží. Je dynamikou v té míře, v níž si jeden model žádá další, odpovídající jiným hlediskům relevance. Je arbitráží v té míře, v níž nakonec vede ke koexistenci různých měřítek a různých relevancí, a také potud, pokud vzájemná hra měřítek umožňuje kontrolu nad globálním a koherentním obrazem projektu. Na závěr se ještě vrátíme k možným epistemologickým důsledkům tohoto postupu. Předtím se však ještě musíme zastavit u poslední analýzy, která je nutná proto, že zmenšení měřítka nemá vést jen k popisu, ale také k vysvětlení.

Měřítko a kauzalita

Mapa není území: dvě zobrazení, první v měřítku 1:25000 a druhé v měřítku 1:500000, nám ukazují prostorové uspořádání různými způsoby. Tím, že vymazávají variace, které by se objevily na jiných měřících a poskytly jiný obraz světa, patří oběma zobrazením určité místo na zvolené rovině zobecnění, plynoucí z určitého specifického hlediska poznání a z ohledu na konkrétní užití. Jedno však není více pravdivé než druhé. Nalézt odpovídající situace v oboru historie a upřesnit jejich důsledky nám umožní mezinárodní konference, které se roku 1985 zabývala vztahem vývoje zemědělství a demografického růstu.²⁹ Došlo na ní k debatě, během níž se ekonomka Ester Boserupová, která pokládá demografický tlak za hlavní hnací sílu zemědělského rozvoje, střetla se skupinou historiků. Tito historikové pokládali nárůst populace za v nejlepším případě jednu z mnoha příčin zemědělského pokroku: technická zlepšení, otevírání se trhů, městské investice, rozrůznění způsobů spotřeby, to vše má

²⁹ A. Fauve-Chamoux, ed., *Évolution agricole et croissance démographique*, Liège, Ordina, 1987.

Konečně lithologie je v zásadě ustavena výkladem proměn těch nejmenších forem (polygonální půdy, odplavování soustavným stékáním vody, deskvamace), na nichž závisí vytvarování horských úbočí. Dosažením tohoto měřítka se geomorfologie vzdaluje od geologie, a tím se blíží jiných disciplínám: fyzice, chemii, biologii.

To vše samozřejmě neznamená, že by každá ze zkoumaných příčin přestávala hrát svou úlohu ve chvíli, kdy opustíme rovinu, na níž je odhalena její konkrétní působnost: například povaha skal je daností, kterou musí vzít v úvahu analýza mikro-forem stejně jako analýza středních rozměrů, a tektonika je důležitou proměnou zároveň na rovině střední a vyšší. Překážky mezi morfologickými třídami nejsou nepropustné. Avšak povaha jevů, kauzální vztahy a metody pozorování se liší podle časové a prostorové velikosti zkoumaných předmětů. Na každé rovině je nutné představit si zvláštní genetický model, jenž znovu od počátku ustavuje systém příčin. Typologické rozkládání univerza forem nevytváří soubor oddělených částečných poznatků. Na každé rovině vstupuje do hry výkladová schopnost této disciplíny. Neptáme se po tom, jak vzájemně vztahovat částečné formy vysvětlení, nýbrž po tom, jak dospět k úplnému vysvětlení zkoumané částečné formy. Lze namítnout, že v tomto případě jde o účinek silné individuální faktičnosti reliéfů, které analyzuje geomorfologie? To by znamenalo zapomínat, že samotné formy reliéfů jsou obdařeny pouze tou existencí, kterou jim propůjčuje pozorovatel, a že pojmy kontinentálního štítu, sedimentační pánve nebo odchlípení patří rovněž do dějin intelektuální vynalézavosti.

Nedávný vývoj studia chronologických řad potvrzuje a posiluje právě předložený výklad geomorfologického schématu analýzy. Možný realismus prostorových kategorií nemá žádný protějšek v řádu časovém. Hmotná povaha míst zřejmě nabízí úkonům dělení prostoru pevnější opěrné body a linie rozrůznění, než jaké nabízí lineární plynutí času dělení

chronologickému. Někteří ekonomové to zdůrazňují mnohem více než historikové: staletým nebo cyklickým pohybům, na které lze rozdělit časové řady, neodpovídá žádná realita.³¹ Jde o abstraktní, idealizované pohyby, konstruované za účelem zkoumání a umožňující zmenšit zavedením pravidelností a jim příslušných výkladových principů neprůhlednost pozorovaného vývoje ekonomických veličin. Mohou se zde projevit zcela opačné principy (například mzda a produktivita práce se během krátkého časového úseku vyvíjejí přirozeně opačně, ovšem na rovině dlouhého trvání se ubírají stejným směrem), ale hypotéza sčítání umožňovala redukovat tuto protikladná měřítka skrze jakousi algebraickou totalizaci. Stejně jako historie, která si od ní ostatně v této oblasti vypůjčila všechny své metody, chovala ekonomická analýza naději na to, že na konci procesu rozkládání a pak kombinace vzájemně do sebe zapadajících měřítek dokáže uchopit celek.

Přesvědčivé obvinění z nerealismu a kritika mechanické povahy užívaných statistických postupů dovedly analýzu časových řad prostřednictvím rychlých inovací až k zásadní obnově nástrojů, které má k dispozici. Jde především o to, že tyto nástroje převracejí celý postup a snaží se tak uplatnit metody integrálního vysvětlení a techniky souběžného rozkládání, které nepostulují žádné apriorní schéma časové struktury, ale snaží se naopak vytěžit z časové řady klasifikaci nahodilých událostí na základě jejich periodičnosti a odhalit v průběhu času jevy závislosti.³² Jakkoli jim nebyla věnována žádná systematická pozornost, tyto metody mají významné důsledky pro statut časového měřítka pozorování. V očekávání opravdové studie, která by přispěla k obohacení historického pojmu času, se zde omezíme na několik základních poznámek, vztažených pouze k našemu tématu. Jako východisko nám poslouží Dow-Jonesův index. Křivka, kterou tento burzovní index opisuje již celé století, je „nahodilou

³¹ H. Guitton, *Statistique et économétrie*, Paříž, Dalloz, 1959.

³² Sugestivním úvodem do této problematiky je pro historiky speciální číslo časopisu *Histoire et mesure* (1-2, 1991), nazvané *Séries temporelles (časové řady)*, editor J.-Y. Grenier.

1. Často citovanému výroku Luciena Febvra, „historie je dcerou své doby“, je možné přikládat slabý význam: prameny dokumentární povahy zděděné z minulosti, se nemohou prosadit vlastní vahou a historické zkoumání restituuje minulé předměty na základě dnešních otázek. Je však lépe pochopit je silněji: minulost se neuchovává, ale je předmětem vždy znovu začínající rekonstrukce. Historie nemůže věřit zároveň tomu, že vynalézá problémy a že restituuje předměty: konstruuje zároveň jedny i druhé.

2. Model (to jest historickou srozumitelnost světa) a modelizaci (to jest proces historického zkoumání) od sebe nelze oddělit. Model především není výsledkem pohybu uchopování. On sám je procesem, jenž nabývá svého tvaru tím, že původní vědění, otázky, dokumentární materiály proměňuje v konstruovaný objekt. Procedury a kontrolní nástroje (specifické či nikoli pro povolání historika), které umožňují zhodnotit platnost systému jím ustavovaných proposic, nachází až přímo během svého postupu. Každý model je redukci, která uchovává pouze některé rozměry předmětu. Počet těchto rozměrů však není omezen a každá redukce vede k nějaké jiné: zkoumání je nikdy nekončící dynamikou.

3. V tomto procesu vede volba určitého měřítka ke změně v utváření a uspořádání předmětů. Žádné měřítko se ovšem netěší zvláštnímu výsadnímu postavení. Makro-fenomény nejsou skutečné o nic méně, mikro-fenomény nejsou skutečné o nic více (nebo naopak): není mezi nimi hierarchický vztah. Zobrazení v různých měřítcích nejsou projekcemi skutečností, které by stály v pozadí za nimi. „Za nimi jsou jen další «pohledy» (...) Skutečnost je mezi nimi, na stejné straně.“³⁵ Kontrolované zmnožování měřítek pozorování může vést k většímu poznání, jakmile postulujeme složitost skutečnosti (principů společenské dynamiky je celá řada a lze je vykládat skrze různé kauzální konfigurace) a její

³⁵ M. Merleau-Ponty, *Le Visible et l'Invisible*, Paříž, 1964 (pracovní poznámka z 20. ledna 1960, str. 279-281, citace na str. 280).

nepřístupnost (konečné slovo nikdy nepadne a modelizace začíná vždy znovu).

4. Otázka zobecnění se netýká ani tak reprezentativnosti, jako spíše pole platnosti. Proces zobecnění nespočívá v dosažení celkového součtu sčítáním nebo násobením. Hledání nedostupné úplnosti (zděděné z pozitivistické historie) nebo často nemožný odhad reprezentativnosti (vypůjčený ze statistického modelu společenských věd) nepředstavují ty nejlepší způsoby kladení otázky zobecnění v oboru historie (a jistě ještě méně způsoby jejího zodpovězení). Stejně jako všechny společenské vědy, historie se ze svého vlastního hlediska a veškerými výkladovými prostředky, jimiž jako disciplína disponuje, snaží stanovit obecné principy fungování společnosti ve vždy partikulárním měřítku. Z tohoto měřítka nevyplývá jen konfigurace předmětu, ale také oblast, na niž lze ještě analýzu vztahovat (neboť je zřejmě pošetilé věřit například tomu, že studium kombinace místních zájmů umožňuje dostatečně pochopit konstrukci státu).

5. Otázka, v jakém poli platnosti může být vzhledem ke zvolenému měřítku pozorování podáno vysvětlení, nemůže být možná zodpovězena jinak než prakticky. Jestliže existují měřítka, která jsou oproti jiným vhodnější k rozvíjení určité problematiky a ověřování určitých hypotéz, pak je třeba pokoušet se v případě každého konkrétního předmětu o co nejsystematičtější stanovení důsledků, vyvolaných vlivem variací měřítka zvoleného území na obsah výkladových rastrů. Z empirického podminění prahů, které oddělují jednotlivé roviny pozorování a různá schémata uchopování příslušné skutečnosti, zachytíme v nejlepším případě pravidla korespondence (nebo prostě typologie spojování) hypotéz a měřítek analýzy. Zhodnocení účinků analytické redukce na výsledné vědění je dílem praktického vědění.

Dějiny těsně při zemi¹

Jacques Revel

1. Čtenářům, kteří očekávají od knihy z oboru historie něco jiného než strhující příběh, než předvídatelný exotismus, než minulou ozvěnu své vlastní nostalgie, by *Moc ve vsi* měla poskytnout jemné a složité rozkoše intelektuálního zážitku. Nic nemůže být skromnější, nic však také nemůže být ambicióznější než tato knížka, jejíž první zásluha spočívá v tom, že nám nabízí příležitost opravdového vytržení z toho, na co jsme zvyklí. Taková příležitost je příliš vzácná na to, abychom se jí nechopili.

Dílo je přeloženo do francouzštiny čtyři roky po svém italském vydání pod názvem *L'Eredità immateriale*. Jak se brzy dozvíme, ono nehmotné dědictví, které ohlašuje tato průzračná a tajuplná formulace, je dědictvím moci v jednom vesnickém společenství, jež bude zasazeno zpět do svých četných souvislostí. K tomu se ještě vrátíme. Je však ještě třeba připomenout, že kniha vyšla v ediční řadě „Microstorie“ (Mikro-historie), kterou její autor Giovanni Levi řídí spolu s Carlo Ginzburgem od roku 1980 v turínském nakladatelství Einaudi. Svého smyslu nabývá v rámci celkového projektu, k jehož formulaci a ilustrování přispěla a k němuž je nutné ji vztáhnout.

Mikro-historie se zrodila ze souboru postojů, vyjadřovaných v posledních deseti či patnácti letech skupinou italských historiků, které spojovali společné projekty. Na rozdíl od toho, co z ní chtělo udělat vědomí historické vědy, jež touží zároveň po novinkách a jistotách, není v žádném případě nějakou technikou, a ještě méně disciplínou. Je třeba

¹ Předmluva ke knize Giovanni Leviho, *Le Pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle (Moc ve vsi. Historie jednoho zařklávače v Piemontu 17. století)*, Paříž, Gallimard, 1989 (italský orinál 1989), str. I-XXXIII.

váme některé z velkých úspěchů francouzské sociální historie posledních padesáti let. Všem těmto ukazatelům je společná vůle abstrahovat z dokumentu určitou vlastnost, určitý izolovaný rys, jehož vývoj v čase pak lze sledovat pomocí jistých kritických nástrojů. Poté mohou být vzájemně porovnávány, jejich korelace lze měřit, mohou vstupovat do konstituce více či méně složitých modelů. Relevantní jsou ovšem pouze tehdy, když je díky nim možné vydělit v historické látce vymezený úsek skutečnosti, jehož povaha je neměnná. Jde o zcela triviální konstatování, avšak jeho důsledky pro výstup historické práce nebyly zanedbatelné.

Také druhý z připomenutých účinků odkazuje k nároku vznesenému zakladateli *Annales*, nároku na historii, která by se odvrátila od jedinečného, nahodilého, a mohla se tak cele soustředit na studium pravidelných společenských jevů - a vlastně proč ne i samotných zákonitostí společností? Rozhodující úlohu zde sehrál odkaz na Durkheima, na něhož důrazně navázal François Simiand. Přednost přiznaná pravidelným jevům na úkor nahodilostem, tomu, co se opakuje, na úkor epizodních příhod, jistě umožňuje pochopit, proč se tato historie téměř okamžitě obrátila k systémům a stálým prvkům spíše než ke změně. Těžkopádná historie, historie pomalá, která se instinktivně zaměřila na předindustriální společnosti, na téměř tisíciletý středověk a na modernost sahající přes více než tři staletí, aby tam našla dlouhé trvání, nezbytné k realizaci svého záměru. Tato volba si samozřejmě vynutila rezignaci na jistý počet předmětů studia. Tím také utvrzovala přesvědčení, že - řečeno parafrází slavné formulace Marxovy - jediná důležitá historie se vymyká poznání a ještě více vůli lidí žijících v historii. Krátké a dokonce i střední období se tak staly těžko myslitelnými. Jde však ještě o něco více. Zdálo se, aniž by to bylo vyřčeno takto jasně, že rozdílné hodnocení rovin a rytmů historické skutečnosti zcela zvýhodňovalo ty nejpomalejší podoby vývoje, a to až do té míry, že se vývoj stával téměř

nepostřehnutelný. Obdivuhodná první část studie *La Méditerranée (Středomoří)* Fernanda Braudela (1947) nám zanechala po knize *Caractères originaux de l'histoire rurale française (Původní rysy historie francouzského venkova)* Marca Blocha (1931) další prototyp strukturní historie, která si všímá především toho, co se nemění. Nověji bylo možné pocítit zakořenění tohoto implicitního předpokladu díky úspěchu, jaký měly „nehybné dějiny“ Emmanuela La Roy Ladurie (1973) u publika, které ochladlo díky rozmarům skutečných dějin konce hospodářského růstu a světové hospodářské krize.³ Vše se paradoxně odehrávalo tak, jako by se historikové ochotně přesvědčovali o tom, že ve společnostech, jež byly předmětem jejich zájmu, se v zásadě nic nedělo, nebo snad dokonce že byly tak zajímavé právě a pouze proto, že se v nich nic nedělo.

Rovněž třetí velká proměna odkazuje k vědeckému projektu - někteří jej nemilostrně označí za projekt „scientistní“ -, jenž je od samého počátku inspirací podniku *Annales*, stejně jako k dynamice aktivního, produktivního zkoumání, které si je jisté svými cíli a svými prostředky. Bloch, Febvre a část jejich generace se od svých durkheimovských učitelů dozvěděli, že každý předmět studia je sestaven pomocí postupů, nejprve zvyšlovněných s ohledem na danou hypotézu a poté podrobených ověření platnosti. Byla tato základní metodická pravidla vždy dodržována? Historie zkoumání je jistě historií konstrukce stále složitějších předmětů. Postupy začaly být staly komplexnější a lépe zvládnuté. Zároveň se však někdy ztrácelo vědomí, že tyto předměty mají experimentální, hypotetickou povahu, často se objevovalo pokušení chápat je jako

³ E. Le Roy Ladurie, „L'histoire immobile“, nástupní přednáška na Collège de France dne 30. listopadu 1973, otiskeno v *Annales E.S.C.*, 3, 1974, str. 673-692, a poté v knize *Le Territoire de l'historien*, II, Paříž, Gallimard, 1978, str. 7-34. Povášněme si proměně tohoto motivu během několika let: kniha *Les Paysans de Languedoc* (1966) líčila velký zemědělský cyklus trvající déle než čtyři staletí, pod jehož zdánlivou nehybností se ve skutečnosti skrývaly velmi rozsáhlé výkyvy. Neměnnost starých zemědělských společností se stala hlavním tématem přednášky z roku 1973. Toto téma bylo bezpochyby ještě posíláno mnohým očekáváním ze strany publika s výraznou nostalgii po „světě, který jsme ztratili“, v době publikace *Montaillou a Cheval d'Orgueil* (1975).

znepokojení bylo v tomto případě spíše zavedení dotazníků než samotný těžkopádný přístup). Její vlastní vývoj zároveň dovedl sociální historii k podobám technické specializace, definovaným na základě kompetencí a často přijímaným jako samozřejmé. *Annales* usilovaly o vytvoření podmínek pružné interdisciplinarity. Znovu se však objevily bedlivě vymezené a střežené pozice, žárlivě bránící svou novou autonomii. „Celková historie“ nebo „globální historie“, toto trochu nezřetelné, ale konec konců strhující heslo, které hýbalo třemi generacemi badatelů, se zdálo být zapomenuto a nahrazeno strnulejšími podobami institucionalizace. Napříště bylo evokováno jen nostalgicky. Tento sklon k roztržitosti, mimochodem předvídatelný, byl zároveň posílen hlubším a širším intelektuálním vývojem. Během těch samých let došlo ke zhroucení velkých paradigmat, která společně nebo ve vzájemných střetech po určitou dobu ovládala historii a společenské vědy, což je především případ marxismu a strukturalismu. Spolu s nimi se přinejmenším dočasně vytrácel projekt, a možná i ambice na vytvoření syntézy všech vědění o společnosti.

K těmto vnitřním důvodům, které zde připomínáme jen letmo a které bude jednoho dne nutné vážně prozkoumat, je třeba přiřadit další, ještě obtížněji vymezené a odkazující k dosti náhlé proměně kolektivních postojů. Léta světové krize byla momentem brutální revize, jejíž příchod ostatně oznamovaly jemné revize, jejichž zobecněným symptomem byl v západních společnostech rok 1968. Pokrok přestával být nedílnou jistotou spolu s tím, jak jsme začínali pochybovat o neomezené schopnosti těchto společností řešit problémy, které přinášely. Ekologická úzkost, dnes světový jev, je jedním dobrým příkladem. Minulost přestávala být územím experimentování, scénou, na níž bylo možné sestavovat scénáře, díky nimž se přítomnost stávala srozumitelnější, a místo toho se stávala končinou, do níž se promítala rozpačitá melancholie našich současníků. Cožpak můžeme věřit,

že historikové unikají lépe než ostatní lidé podnětům vzešlým z atmosféry doby? Není přesto nerozumné se domnívat, že hnutí, které bylo nosným momentem sociální historie po více než půlstoletí, nebylo samo tak docela beze vztahů s dynamismem a voluntarismem doby, která si navzdory prožitým dramatům (nebo právě během nich) činila nárok na ovládnutí a uspořádání své budoucnosti. Tento rozmach se přikrčil, tato vůle si je dnes sama sebou méně jistá. Sami historikové si pak jsou možná méně jistí tím, že jsou svrchovaně schopni spravovat trvání, které mají z titulu svého povolání analyzovat.

Až dosud jsme kladli důraz na záporné stránky krize, která je zmateně, neklidně prožívána a jen vzácně tematizována. Bylo by možná stejně legitimní pokusit se o její méně pesimistický výklad. Můžeme například tvrdit, že ústup velkých paradigmat postavil historiky tváří v tvář jejich vlastní odpovědnosti; že se ostatně časově shodoval s koncem jednoho období, v němž programy často předstihovaly svá uskutečnění. „Roztržitosti“ historie, které až příliš pohodlně kritizujeme, jistě představuje určité nebezpečí. Může však být také výrazem toho, že historikové, tak jako zástupci jiných společenských věd, na nějaký čas omezují své nároky na přesněji vymezené a lépe zvládnutelné předměty, v rámci omezených polí, která již nejsou definována na základě přejatých pojmových rozčlenění, skrze zvyky dané disciplíny a zvyky technické, ale samotnými praktickými úkony. Ambice jsou nepochybně menší, tvrzení jsou alespoň dočasně skromnější. Přesto se však ukazuje, že tato doba uskromnění je dobou rekonstrukce. Mikro-historii musíme pochopit jako pokus namířený tímto směrem.

4. Texty, které definují mikro-historický projekt, jsou jen málo početné a jsou krátké. Můžeme v tom spatřovat doznání redhibitorní teoretické nedostatečnosti, nebo také výraz

uchopovala skrze příliš rychle ztuhlé kategorie. Jen obtížně myslela čas střední nebo krátký, a ještě hůře čas události; nebyla si jistá, co si má počít s omezenými skupinami, zásadně pak odmítala brát v úvahu jedince. Celé velké oblasti tak zůstávaly bez povšimnutí a bylo možné pokusit se uznat jejich existenci. Tím se vysvětluje trochu záhadný název článku z roku 1979. Shlížejíce na obrovská naleziště italských archívů, autoři předložili jiný „způsob“ chápání sociální historie, spočívající ve volbě značky, vlastního „jména“, na jehož základě by pak byli sledováni jednotlivci nebo skupiny jednotlivců. Paradox je pouze zdánlivý. Neboť volba individuálního není pokládána za něco protikladného s volbou sociálního: je tím, co umožňuje přistupovat k sociálním jevům jinak. Skrze konkrétní osud (osud určitého člověka, určitého společenství, určitého díla) má především umožnit uchopení složitého propletence vztahů, mnohost prostorů a časů, v nichž je vepsán. Jistým způsobem se v tomto bodě Ginzburg a Poni vracejí k dávnému snu celkové historie, ovšem viděné zdola: „Mikro-historická analýza má tedy dvě tváře. Je-li uplatněna v malém měřítku, často umožňuje rekonstrukci žité skutečnosti, která zůstává jiným historiografickým přístupům nedostupná. Na druhé straně usiluje o odhalení neviditelných struktur, na jejichž základě je tato žitá skutečnost rozčleněna.“

Máme tedy s našimi dvěma autory definovat právě analyzovanou mikro-historii jako „vědu o žité skutečnosti“? S touto formulací není nezbytně nutné souhlasit. Jisté připomíná dávný hlad historiků-lidožroutů po čerstvé potravě, obsahuje však také hrozbu rozpuštění originality tohoto projektu v tak trochu nerozlišené obecnosti. Důležitější mi připadá silně vyjádřená vůle studovat sociální sféru ne jako předmět nadaný určitými vlastnostmi, ale jako soubor vzájemných a pohyblivých vztahů, odehrávajících se v rámci konfigurací, které se neustále přizpůsobují situaci. V tomto bodě je zřejmý vliv anglosaské antropologie, která je oproti té

naší méně zaslepena velkými systematickými stavbami, ale zato dokáže věnovat ve správnou chvíli pozornost konstrukci společenských rolí a jejich interakci. Každopádně se zde setkáváme s obecnou a lehce melancholickou fascinací, kterou historik pociťuje ve vztahu ke zkušenosti z terénu, jež zůstává výsadou etnologa. Tato fascinace je citelná již v úvodu knihy Giovanni Leviho: „Pokusil jsem se tedy studovat nepatrný zlomek Piemontu v 17. století, užívaje přitom intenzivní techniku rekonstrukce životopisných událostí všech obyvatel vesnice Santena, kteří po sobě zanechali dokumentární stopu.“ Fascinace je však vzápětí zdůvodněna: „Z dlouhodobého hlediska se možná všechny osobní a rodinné strategie začínají jevit jako méně a méně zřetelné, aby se pak rozpustily v celkovém výsledku poměrné rovnováhy. Avšak účast každého jedince na obecných dějinách, na vytváření a proměně nosných struktur společenské skutečnosti, nemůžeme hodnotit pouze na základě viditelných výsledků: během života každého z nich se cyklicky objevují problémy, nejistoty, volby, politika každodenního života, jejíž střed spočívá ve strategickém využívání společenských pravidel.“ Záměr je tedy jasně oznámen: mikro-historický přístup má umožnit obohacení sociální analýzy, má vést k růstu její komplexnosti, a to tím, že bere v úvahu rozmanité, nečekané, četné stránky kolektivní zkušenosti.

Je to zcela zřejmé: mikro-historie ani nevybízí k nějaké epistemologické revoluci ani se neomezuje na dovednou brikoláž, jakou Ginzburg a Poni doporučovali na začátku svého článku italským kolegům. Jde o zcela praktický postup - což nikterak neznamená, že by neměl žádné teoretické předpoklady a důsledky. Každopádně chápeme, že se zde rozhodně nejedná o rezignaci na sociální historii, ale mnohem spíše o rozhodné úsilí převzít a prohloubit její prvky ve chvíli, kdy její dynamismus začal trochu ztrácet dech. Primát praxe může napomoci pochopení onoho dojmu trochu chao-

Druhý rys lze snadno vyvodit z předešlého. Práce mikrohistoriků ochotně stavějí do popředí experimentální rozměr, a *Moc ve vsi* je toho nejlepším příkladem. Tento výraz si žádá komentář. Čím může být experimentování v oboru historie, to jest v disciplíně, která si jako předmět vybírá skutečnosti, k nimž již došlo a nelze je vytvořit znovu, na rozdíl od těch, které studují ostatní společenské vědy? Na tuto otázku je dát několik odpovědí. Před dvaceti lety navrhovali stoupenci *New Economic History* svým kvantitativně postupujícím kolegům, aby použili pro konstrukci alternativních modelů simulačních hypotéz: jaký by byl v 19. století hospodářský růst Spojených států, kdybychom nebrali v úvahu existenci a rozvoj železniční sítě? Tento návrh je intelektuálně zajímavý potud, pokud nás vyzývá k tomu, abychom opustili samozřejmost fakticky minulého vývoje, ovšem jeho realizace se nutně omezuje na kódovaná data, neboť jinak by nebylo možné ověřovat heuristickou platnost dané hypotézy. Postup navržený mikro-historií je zároveň méně nápadný a pravděpodobně snáze zobecnitelný. Spočívá ve vytváření takových podmínek pozorování, za nichž se objeví dosud nevídané formy, uspořádání, předměty. Tento postup se navíc promítá do neustálého připomínání takto vymezených podmínek stejně jako, což je samozřejmé, jejich následných modifikací, k nimž dochází během analýzy. Z této situace se rodí způsob podání, jenž může někomu připadat křivolaký, složitý, jenž však v každém okamžiku vnáší pravidla hry zpět do vyprávění hry samotné. Giovanni Levi s oblibou srovnává práci historika s prací hrdinky jedné novely Henry Jamese: jakožto telegrafistka uzavřená *V kleci* rekonstruuje vnější svět na základě útržků informací, které dostává proto, aby je předala dál. Tato metafora má ovšem své meze: neboť historik se nakonec od telegrafistky liší tím, že je sice stejně odříznutý, ale ví, že jeho informace představují volbu v rámci skutečnosti, na niž pak ve vrstvách klade další volby. Může se přinejmenším pokusit změřit důsledky této činnosti a zachovat se podle toho.

Přistupme konečně ke třetímu rysu. K nástrojům, které má historik k dispozici, patří nástroje klasické, nebo alespoň takové, která tato profese za klasické uznává. Tak je tomu v případě pojmů, nebo také metod zkoumání, technik měření, atd. Existují také jiné nástroje, které nejsou o nic méně důležité, přesto jsou však jen vzácně dotazovány, buď proto, že jsou předmětem jakési mlčenlivé dohody, nebo jednodušeji proto, že vypadají zcela samozřejmě: Tak je tomu v případě argumentačních postupů, způsobů vypovídání, pravidel citování, hry metafor, nebo obecněji způsobů, jak psát dějiny. Zde se jen dotýkáme obrovského souboru problémů, které se dnes trochu divoce, každopádně neuspořádaně vynořují v tom, co historiky (a ty, kdo přihlížejí jejich práci) zajímá. Dlouho se zdálo, že tyto otázky není vlastně vůbec nutné klást: psaní dějin občas předstíralo ochotu být jen přísným protokolem vědecké práce; častěji se (alespoň implicitně) opíralo o klasický model románu, jehož pořadatel svrchovaně ovládá aktéry a jejich osud; stávalo se dokonce, že se někdo pokusil o směs obou těchto žánrů. Tato doba samozřejmosti minula. Psaní románů nepřestává od Prousta, Musila nebo Joyce experimentovat s novými formulami. Psaní dějin činí s určitým zpožděním totéž: tři časovosti, vynalezené Braudem v jeho *Středomoří* můžeme konec konců číst jako snahu vyprávět ze tří odlišných hledisek a ve trojím odlišném rejstříku jeden a týž příběh, nejprve rozdrobený a pak znovu sestavený dohromady. Problém je každopádně nastolen. Připadá mi očividné, že stoupenci mikro-historie pokládají ve svých textech tento rozměr své práce za stejně experimentální jako samotné postupy zkoumání. Obě stránky nejde ve skutečnosti téměř vůbec oddělovat. Vznášený nárok bychom snahou o jeho redukci na pouhou estetizující hru s formami nepřiměřeně omezovali (jakkoli také tento problém není rozhodně jen druhotný). Stejně tak bychom se mýlili, kdybychom se domnívali, že se jen díky změně propagovaného měřítká stává privilegovaným, ne-li dokonce jediným žánrem psaní životopisné,

tvorby. Máme tedy jedno společenství, Santenu, která leží zhruba dvacet kilometrů od Turína. Byla systematicky dokumentována. Bohaté výpisy z archívů, především notářských a katastrálních, posloužily jako základ k rozsáhlému prosopografickému zkoumání téměř čtyřicetiletého období (1672-1709), které umožnilo shromáždit více než 32000 jmenných údajů. Demografie je však více než mezerovitá, neboť nám kvůli nedostatku pramenů uniká to, jak byla vesnice spravována ze dne na den administrativně a politicky. Neznáme ani přibližný počet obyvatel Santeny a nevíme ani, čím se zabývala ta část obyvatelstva, po níž nezůstaly žádné stopy v podobě dokumentů. V Itálii nebo jinde existují pravděpodobně stovky společenství, která jsou lépe dokumentována, a tím přitažlivější pro toho, kdo by chtěl popsat sociální rozvrstvení, strukturu vlastnictví a příjmů, vývoj porodnosti, sňatků a úmrtí, zemědělskou produkci nebo agrární technologii, což vše jsou obvyklá záhlaví tohoto typu bádání. Zde však takové popisy do velké míry scházejí. Nezbyvá tedy než se domnívat, že navzdory klamnému zdání neměl Giovanni Levi v úmyslu nám říci vše, co lze vědět o jedné vesnici ze 17. století.

Jeho kniha tedy není tam, kde bychom ji čekali. Připadá mi, že jsou v ní skloubeny dva projekty, z nichž jeden je definován velmi široce, druhý pak užším způsobem. První je velmi jasně formulován již v úvodu. Spočívá ve snaze o co možná nejúplnější rekonstrukci určité sbírky osudů, vepsaných do prostoru jednoho nevelkého společenství. Cílem však je, máme-li parafrázovat Musila, „ukázat, kolik se zde odehrává důležitých věcí, ačkoli zdánlivě se neděje nic.“ A nyní se podívejme na druhý záměr: „Vyšel jsem z hypotézy (...) kladoucí důraz na specifickou racionalitu venkovského světa (...) Tuto racionalitu lze přesněji popsat tehdy, když připustíme, že se nevyjadřovala pouze odporem vůči nové, rozvíjející se společnosti, ale že směřovala k aktivní proměně a aktivnímu využívání společenského

i přírodního světa: slovo strategie jsem použil právě v tomto smyslu.“

6. Zastavme se na okamžik u těchto tvrzení. První z nich nás zřejmě vede na již prošlapanou cestu historické rekonstrukce. Mohla by být náznakem snu o úplném (nebo téměř úplném) poznání vhodně omezeného předmětu. Výsledek by však ještě musel stát za vynaloženou námahu. Což v tomto případě očividně nestojí. Již jsme řekli, že zkoumané místo není pokud jde o stav pramenů nijak zvlášť příznivé. Není však zvláštní ani v žádném jiném ohledu: „...zvolil jsem si banální místo a běžný příběh. Santena je vesnička a Giovanni Battista Chiesa je jako kněz vymýtající ďábla dost neotesaný.“ A dále: „Tématem této knihy není ani otevřený vzdor, ani konečná krize, ani hluboké kacířství, ani převratná změna, ale politický život, společenské vztahy, ekonomická pravidla, psychologické vztahy v obyčejné vesnici...“ Banálnost, obyčejnost: každopádně zde nenajdeme žádný z prvků dramaturgie, které by měly těžkopádné společenské vztahy ostře vyhrotil. Tato každodenní historie nedostává přednost ani tak proto, že by reprezentativně vyjádřila situaci před-revolučního venkova - takovým způsobem se zde vlastně vůbec neuvažuje -, ale spíše proto, že umožňuje spatřit něco jiného, z jiného hlediska. Díky ní můžeme spatřit dějiny těsně při zemi.

Nejde o ony dějiny, které tvoří velké události, vyznačující průběh konce 17. století: evropská válka, do níž se Piemont nechal zatáhnout po boku nepřátel Ludvíka XIV v naději na nejisté politické a symbolické zisky, které však v danou chvíli ničí jeho území; nástup centralizovaného státu, jeho hodnot, postupů, a také jeho požadavků, které prosazují představitelé hlavního města; soupeření velkých aristokratických rodin, které spřádají své obratné strategie v měřítku celé Evropy. Nejde však ani o dějiny naprosto odlišné, které by se podle

musí jednat. Není to společnost ochromená nejistotou, nepřátelská vůči každému riziku, pasivní, lpějící na neměnných hodnotách ochrany sebe sama. Zlepšení předvídatelnosti za účelem bezpečnosti představuje mocnou hnací sílu technické, politické a společenské inovace.“ Půda, zemědělská produkce, mzdové výdělky, spojenectví, místní (a pro některé více než místní) soudržnost, záhrobí, to vše takto a současně vstupuje do sítě složitých strategií, které se neřídí abstraktní racionalitou (například: maximalizovat své zisky, nebo také: systematicky zvyšovat svůj pozemkový kapitál), ale hledáním nejlepšího přizpůsobení ve vysoce riskantním světě, jehož hlavní souřadnice se neustále posunují. Tyto strategie nejsou svobodné: jsou spjaty s hodnotami, orámovány omezeními. Nejsou vedeny ani zákonem prosté reprodukce. Rozpoznávají mezery, dvojznačnosti, které se jako instance společenskosti otevírají v aparátech nadvlády a kontroly, a právě díky tomu je můžeme zachytit také my. Nacházejí v nich zachytné body, opravňující jednání, nejčastěji kolektivní, které se může ubírat křivolakými cestami, avšak cíle má jasné: biologické přežití skupiny, uchování společenského statutu a jeho předání další generaci (spolu s jeho případným posílením), bezpečnější kontrola přírodního a společenského prostředí.

7. Tyto momenty jistě vedou k lepšímu pochopení složitosti této knížky. Nejde zde o nic méně než o pochopení toho, jak silně rozrůzněná společnost reaguje na náhle události dějin. Nebudu zde líčit podrobnosti jednotlivých dlouhých a přesvědčivých analýz, které Levi věnuje uplatnění těchto strategií. Stojí však za to zdůraznit konstrukci společenské reality, která takovou práci umožňuje. Je poslušna jedné maximy, kterou by podle mě mohl vzít za svou každý historik: proč to dělat jednoduše, když to jde složitě? Anebo, řečeno trochu méně triviálně: úlohou pozorovatele není vykládat studovanou skutečnost pomocí obecně zjed-

nodušujících nástrojů, které přejal (po pravdě řečeno, zjednodušující jsou nejčastěji právě proto, že je přejal). Má naopak za úkol obohatit skutečnost tím, že do analýzy zahrne největší možný počet proměnných, aniž by se přesto vzdal rozpoznávání pravidelností. Jde přitom o schopnost sestavit řadu modelů na základě částečně diskontinuálních informací a pro středně dlouhé časové období - zhruba polovinu století -, v němž po sobě následují krajně protichůdné fáze. Tento úkol je do velké míry splněn, ovšem za cenu neustálého přepracovávání nástrojů pozorování, které odpovídá neméně radikální redefinici studovaných předmětů. Uvedu tři příklady.

Každý autor monografie ví, že monádu, kterou studuje, musí přesadit do určitého kontextu: ekologického a demografického (půda a lidé, nověji pak klima), dále kontextu administrativního a politického, kontextu ekonomického, a proč ne kulturního. Každá monografie má nepochybně své vlastní rysy, ale pojetí kontextu se od jedné ke druhé podivně opakuje. Toto pojetí se po pravdě řečeno zužuje na obsah (*table des matières*), na rámec obvykle povinných rozšíření pole analýzy. Jedním z nejzajímavějších momentů Leviho postupu je podle mě naopak neustálé vynalézání relevantního kontextu, to jest referenčního rámce, jenž činí jeho vesnickou Iliadu srozumitelnou, a to od obyvatel seskupených mezi jejími dvěma mosty, ve stínu feudálních sídel, až po evropskou šachovnici, na níž se částečně rozhoduje o osudech aristokratických rodin. Máme-li zde připomenout alespoň jeden z těchto kontextů, jímž jsou mocenské vztahy, byli bychom v pokušení redukovat dějiny Santeny na jeden z mnoha epizodních projevů napětí mezi okrajovou komunitou a důraznými pobídkami piemontského absolutismu, jenž je zrovna v plném rozkvětu. V naší hře však účinkuje mnohem více postav. Mezi Santenu a Turín se staví nebo vměšují ambice Chieri, pouze středně velkého města, které se ale hlásí o slovo; ambice turínského arcibiskupství, jemuž podléhá

rozdružení svých aktivit a svých zdrojů, na částečně skryté předávání svého sociálního kapitálu, která nemá nikdy ve svých rukou žádnou viditelnou institucionální moc, prosazuje do té míry, že získává rozhodující váhu v místní politice, až bude nakonec možné popsat ji také z hlediska jejích společenských vlastností.¹⁴

Dostávám se konečně k tématu, které dalo jméno francouzskému vydání této knihy a které je v ní všudypřítomné: k tématu moci. Existuje-li nějaký pojem, jenž fascinuje historiky a specialisty ze společenských věd, pak je to právě tento, možná kvůli jakési melancholické kompenzaci. A pokud existuje nějaký pojem, jenž byl neustále a přehnaně zvětčován, je to také tento. Tato dvě konstatování by ostatně mohla vzájemně souviset. Podle sklonů těch, kdo ji studují, bude tedy moc řazena na stranu velení, kapitálu vážnosti nebo věrnosti, na stranu vlastnictví hmotného nebo kulturního kapitálu, jiní se pak budou dokonce snažit prokázat, že všechny tyto kapitály jsou poslušny zákona, posilujícího jejich sklon ke koncentraci, ať už se jejich akumulace řídí více či méně komplexními pravidly. Levi vychází z opačné hypotézy: moc není žádná věc. Jakmile je luštěna na rovině miniaturního světa, jakým je svět Santeny, její systém vystává v úplně jiném světle: identifikuje se s neustále pohyblivou sítí vztahů. Také zde, jako všude jinde, jsou nepochybně bohatí a chudí; „svobodní“ podnikatelé a závislí pracovníci. Jistě i boj o symbolično se může v kterékoli chvíli probudit: jinak si neumíme zároveň burleskní a závažný konflikt dvou hlavních šlechtických rodin tohoto místa, rodu Tana a rodu Benso, usilujících o to, aby mohly v místním farním kostele vystavit své erby nebo v něm získat svou čestnou lavici. To vše se však odehrává v řádu věcí a snad může říci, že v řádu tautologickém. Neslýchaná moc, kterou jsme nečekali, která se ustavuje během celé knihy, je tou mocí,

¹⁴ Pro srovnatelný současný příklad viz L. Boltanski, *Les Cadres. La formation d'un groupe social*, Paříž, Éd. de Minuit, 1982.

kteřou nezaručuje žádná instituce a která vyjadřuje nečekaný vliv na společenskou skutečnost.

Sága rodiny Chiesa je samozřejmě průkaznou ilustrací této moci. Všimněme si, že tato sága nabízí také jediný dramatický prvek této jansenistické knihy, která se vyhýbá veškeré okázalosti. Čtenář se opravdu může ptát, co spojuje zařikávací kampaň Giovana Battisty Chiesy, v letech 1694 až 1697 a pokus o popis světa Santeny, které je jádrem celého díla. Duchovní moc zařikávače se ovšem nezrodila z ničeho. Také Chiesa je dědicem. Od svého otce Giulia Cesareho dostal „nehmotné dědictví“, které se musel pokusit interpretovat svým vlastním způsobem. Toto dědictví existuje, ale je neoddělitelné od společenské praxe, z níž čerpá svou podstatu i účinnost. Tento otec se ve vesnici objevil o půlstoletí dříve, v polovině 40. let 17. století, za podpory sítě aliancí a spojenectví, přičemž jeho příchod souvisel se sociopolitickým konfliktem, jenž v té době rozděloval vesnickou komunitu a mohl by ji býval oslabit vzhledem k vnějšimu světu. Úspěch Giulia Cesareho Chiesy jenž se stal podestou Santeny, spočíval v nalezení cest vedoucích k nové rovnováze mezi místními protagonisty sporu, stejně jako mezi vesnicí a těmi, kdo se snažili zvenčí zasahovat do jejího osudu. Spočíval také v tom, že se dokázal stát nepostradatelným pro různé znepřátelené skupiny tím, že se stal jejich nutným prostředníkem, právě tím, kdo disponuje informacemi tak cennými pro kolektivní strategie a kdo je pozměňuje podle své libosti. Stal se tedy mužem pro každou práci a mužem nepostradatelným. To jemu vděčí Santena za čtyřicet let míru a za to, že se stala skrytou zemí, jež se do velké míry vymyká centrální autoritě. Za odměnu se Chiesa stává jakýmsi vesnickým náčelníkem, prvním mezi hodnostáři. Jeho vzešup přesto nedoprovázejí žádné z očekávaných znaků. Neinvestuje do pozemků, i když by k tomu měl pravděpodobně to nejlepší postavení. Jeho kapitál představuje jakýsi obecný úvěr u společenství, tvořený poskytovanými službami,

argumentaci. Tak především nám připomíná, že příkladnost určitého sociálního faktu je možné myslet jinak než jen přísně statisticky. Druhá kapitola, věnovaná strategiím, které v Santeně rozvinuly tři rodiny nájemců pachtovních statků, volí tyto případy z několika stovek dalších možných případů, které nejsou předmětem žádné srovnávací studie, ale jsou všechny zahrnuty do prosopografické kartotéky. Postup tedy nespočíval ve vztažení těchto tří příkladů k úhrnu konstituovaných informací, ale v tom, že z těchto příkladů byly abstrahovány prvky modelu. Tyto tři rodinné životopisy, dosti silně odlišné, stačí k tomu, aby se v kolektivním chování konkrétní společenské skupiny objevily pravidelnosti. Ověření platnosti modelu nebude tedy spočívat ve verifikaci statistického typu, ale v jeho zkoušení v extrémních podmínkách, v nichž jsou jedna nebo více proměnných, které model zahrnuje, podrobeny výjimečným deformacím. Právě vytvoření systematické kartotéky je tím, co umožňuje takové ověření.

Křivolaká, komplikovaná cesta, na níž nás zve Levi, má podle mého názoru ještě tu výhodu, že omezené pole hrubého bádání nikdy neuzavírá v něm samém, ale uvážlivě pracuje s tím, co bychom mohli nazvat variacemi měřítká pozorování.¹⁶ O samotné Santeně se dozvídáme zhruba vše, co je dnes možné zjistit o období zahrnujícím polovinu století: vše, to jest mnoho o skutečnosti ekonomické a sociální, a něco o politické dynamice, působící v tomto společenství, přičemž toto něco je často ve stavu dosti prchavých stop. Tento farní příběh by však již nebyl srozumitelný na pouze místní rovině. Tato historie nabývá krok za krokem smyslu skrze systematické užívání změn ohniskové vzdálenosti, které umožňuje umístit Santenu do řady do sebe zasazených kontextů. Na každé rovině zkoumání se skutečnost jeví jinak a mikro-historikova hra spočívá v tom, že tyto skutečnosti vzájemně

¹⁶ Tyto řádky vděčí za mnohé diskusím, které se mnou na toto téma vedl Bernard Lepetit, s nímž jsme probírali naše společné otázky. Je ovšem samozřejmé, že za zde předložený výklad jsem odpovědný jen já sám.

propojuje do systému interakcí s mnoha vstupy. Stejně jako se o osudu moderního státu rozhodovalo na venkovské scéně se stovkami a tisíci obyvatel Santeny, tak je křehké a jemné provázání rovnovážných stavů v této komunitě výsledkem mnoha různoběžných sil, které se postupně dostávají až k ní, přičemž někdy dále zesilují, jindy naopak slábnou. Záměrná manipulace s touto hrou měřítek načrtává úplně jinou krajinu, a zároveň jinou představu o reprezentativnosti určitého místního případu. Děje odehrávající se přímo na místě jsou samozřejmě jedinečné, ale nelze jim včetně jejich zvláštnosti porozumět jinak, než za cenu jejich opětovného zasazení do různých rovin historické dynamiky.

9. Spokojili jsme se zde rozpletením několika vláken přediva, které učeně zauzlil Giovanni Levi. Ponecháváme na čtenáři, aby podle své fantazie a svého zálibení znovu sestavil předmět, jenž je mu předkládán. Chtěl bych nicméně ještě na závěr poznamenat, že v bodě, do něhož jsme dospěli, v bodě, v němž jsou přednosti mikro-historie nejzjevnější, se podle mého názoru tyto přednosti rozpouštějí a vedou nás zpět k tomu, co by mělo být zákonem společným všem historikům společenské skutečnosti. Neboť soubor nároků a ambicí, které jsme zde jen velmi letmo načrtli, není, nebo by neměl být tím jediným, čeho mikro-historikové dosáhli. Právě naopak: není jasné, co by mohlo makro-historiky (nebo kteréhokoliv příslušníka historického kmene) ochránit proti stejným postupům, zejména proti hledání proměnlivých měřítek pozorování, která by byla nejvhodnější pro studium vzájemně provázaných jevů. Zásluha mikro-historického postoje spočívá přinejmenším v tom, že jeho zastánci svým příkladem a svými skutky připomněli, pomocí účinné změny prostředí, tyto pravdy zdravého rozumu. Což učinili také opětovným tvrzením, že společenská skutečnost není pevně vymezeným předmětem, ale že je třeba ji sestavit prostřednictvím vzájemně se křížících tázání. V tomto ohledu může

Cahiers du CEFRES č. 19

Vedoucí publikace: Antoine Marès
Výběr a prezentace textů: Alban Bensa
Obálka a sazba: Petr Navrátil
Tisk: Blesková tiskárna Praha

CEFRES Praha 2000